

Osvrti, prikazi, recenzije

Informacija
UDK 327:061.3(4)

Treći austrijsko-jugoslavenski »okrugli stol«

Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu i Austrijski institut za međunarodne odnose iz Beča organizirali su treći, tradicionalni, austrijsko-jugoslavenski »okrugli stol« od 11. do 13. lipnja 1990. g. u povijesnim interijerima vile »Izvor« na Plitvičkim jezerima. Odnedavno dostupna za turističku djelatnost i skupove javnog karaktera, vila »Izvor« svojim izdvojenim položajem pružila je izvanredne uvjete za nesmetan i ozbiljan rad, bez unaprijed pripremljenih i čitanih referata i studija.

Na četiri sjednice »okruglog stola« dvadesetak sudionika izložilo je svoje poglede na teme ovogodišnjih razgovora: političke promjene u Istočnoj Evropi, političke promjene na jugoslavenskom prostoru, Austrija i Jugoslavija i mogućnosti suradnje s EEZ, te nove tendencije u austrijskoj i jugoslavenskoj vanjskoj politici.

U analizi postavljenih tema problem promjena u Istočnoj Evropi obilježio je raspravu. U njezinu središtu bila su dva pitanja: prvo, potpun raspad struktura koje su građene proteklih četrdesetak godina u Istočnoj Evropi i, drugo, nesagledive i nepredvidljive opasnosti koje se javljaju uslijed tog raspada.

Analizirajući promjene u Istočnoj Evropi, dio sudionika pokušao je proniknuti razloge propasti socijalističkih sistema, pri čemu je naznačeno da su ti sistemi izgubili legitimitet jer nisu ispunili cilj. Rastakanje istočnoevropskih sistema nije bilo popraćeno integracijom, što je imalo za posljedicu nestabilnost, koja će se nastaviti i u budućnosti. Proces industrijaliziranja i civiliziranja bivših socijalističkih zemalja nije doveo do integriranja tih društava, jer proces civiliziranja u tim društvima nije uspio. Osim toga, ti sistemi nisu uspjeli sagraditi i zadovoljiti niti svoje egzistencijalne pretpostavke.

Neki su sudionici promjene u Istočnoj Evropi nazivali, u kontekstu Evrope i sloma poslijeratnog sistema, procesom dezideologizacije međunarodnih odnosa. No, to ne znači

i »kraj povijesti« (kako je to rekao Francis Fukuyama), a pogotovo ne i kraj sukoba u svijetu. Cijena tih promjena jest nestabilnost, prije svega zato što su obje supersile prestale biti činilac održavanja poretka. Stoga se čini nužnim stvoriti nove evropske strukture kako bi se dramatične promjene u Istočnoj Evropi usmjerile u pozitivnom pravcu. Opća je ocjena da najveći činilac nestabilnosti predstavlja Sovjetski Savez, te se može raspravljati o njegovu uključivanju i isključivanju iz Evrope. Pritom, treba biti svjestan da isključivanje SSSR-a iz Evrope može biti opasno. Također je naglašeno da je nezaobilazan problem ujedinjenje Njemačke, za što je jedino uvjerljivo rješenje uvlačenje ujedinjene Njemačke u EEZ.

Ukazano je na potrebu stvaranja novih evropskih institucija, donošenja odluke o sudbini dvaju saveza te koliko dugo treba poticati proces KESS-a.

Uspjeh političkih reformi u Istočnoj Evropi sigurno će ovisiti o uspjehu ekonomskih promjena, pri čemu su izgledi na uspjeh različiti od zemlje do zemlje. Kako je očigledno da je jedna od pogrešaka SSSR-a bila precjenjivanje vojnog faktora, ponovno treba razmisliti o vrednovanju faktora moći u međunarodnim odnosima. Ekonomski i tehnološki faktor imaju sve naglašeniju ulogu.

Zanimljivo je da u Istočnoj Evropi od zemlje do zemlje ne variraju samo ekonomski odnosi već i ishod prvih slobodnih izbora. Naime, na osnovi činjenice da oni koji su vodili revoluciju u ČSR osvajaju vlast na izborima, kao i u Rumunjskoj, dok oni koji su vodili »revoluciju svijeta« u DDR-u gube na izborima, moguće je postaviti pitanje o tome da li će ubuduće politički procesi teći divergentno ili paralelno?

Austrijska strana upozorila je na opasnost koja se nadvija nad državama bivšeg realnog socijalizma a koja se sastoji u tome da nadomjestak za staru doktrinu postaje tržište, u situaciji kad politička vodstva u državama bivšeg realnog socijalizma imaju premalo informacija o problemima koje donosi ozbiljenje tržišne ekonomije u kapitalističkim zemljama.

Rečeno je da je nestabilnost cijena za promjene koje su nastupile. Kako stari sistem ne funkcionira, a novi ne egzistira, postoji opasnost da se iznimno brzo pojave prvi znakovi nostalgije za dobrim starim vremenima. To je normalno, ali iznenađuje da se takvi

znakovi javljaju i u kapitalističkim zemljama. Budući da se u nestabilnim uvjetima preko noći ne može uspostaviti nova evropska struktura, potrebno je premostiti prijelazno razdoblje do nastanka novog sustava sigurnosti. Rješenje se vidi u stvarnom gledanju na regionalizam kakav se npr. pojavljuje u zemljama Pentagonale u pitanjima ekonomije, kulture i sigurnosti. U prilog regionalizmu istaknuto je da se nacionalno pitanje lakše drži pod kontrolom u regionalnom savezu.

Zaključeno je da je krah legitimnosti sistema u Istočnoj Evropi jedan od vodećih razloga njihova nestanka. Zatim slijedi veliki utjecaj sa Zapada na kulturnom i tehnološkom planu i planu životnog standarda te utjecaj procesa KESS-a, koji je neočekivano otvorio linije kontakata između Istoka i Zapada. Otvoreno je pitanje zašto je Gorbačov djelovao onako kako je djelovao: da li zato što je na početku svoje strategije otpisao istočnoevropske zemlje, smatrajući ih preskupom investicijom, da li stoga da, potpomažući promjene u tim zemljama, preventivno onemogućujući okupljanje dogmatskih snaga koje bi mu mogle doći glave ili jednostavno zato što nije imao nikakvu strategiju pa su ga događaji pretekli.

Zbog velikih očekivanja boljeg života u istočnoevropskim zemljama mogu se u sudaru s teškoćama tržišne privrede (krize, inflacija, velika nezaposlenost) pojaviti krupne nestabilnosti. Stvarnost jako zapliće činjenica da niti jedna zemlja od Baltika do Jadrana nema sredene državne odnose sa susjedima. Tu su korijeni i velike zapreke stvaranju regionalnih veza i odnosa, kao i stvaranju nove stabilnosti u Evropi. Nastojanje stvaranja nove evropske sigurnosti i regionalnog povezivanja bit će opterećena navedenim problemima, koji su izvor nestabilnosti i koji traže brže evropsko rješenje.

Kada je riječ o procjenama razvoja događaja u SSSR-u u dogleđno vrijeme, o pitanju ujedinjenja Njemačke s aspekta sigurnosti te predodžbi nove sigurnosno-političke strukture u Evropi, ocrtan je okvir za odgovor, čije je bitno obilježje nastup doba postkomunizma, tj. bijeg od komunizma i sovjetizma. Taj bijeg odvija se na različite načine i strah od povratka komunizma tjera te zemlje u krilo Evrope po cijenu uspostavljanja polukolonijalnog odnosa. Pritom je u višenacionalnim zajednicama nacionalno načelo jače od svih konstitutivnih načela. Stoga se može reći da se Evropa vraća u stanje uspostavljanja poslije I. svjetskog rata, u ko-

jem osnovicu odnosa čini demokracija. Ujedinjenje Njemačke, po nekim mišljenjima, usporit će procese integracije u Evropi, a neke manje zemlje Srednje Evrope htjet će se povezati s ujedinjenom Njemačkom. Kako ni jedna država Srednje Evrope nema sredene odnose sa susjedima, možemo očekivati da će se ti odnosi, kao i odnosi među državama koje čine Jugoslaviju, srediti. Sređivanje se vidi u sporazumu novih, legitimnih predstavnika naroda izabranima na slobodnim izborima.

Ostalo je otvoreno pitanje ujedinjenja Evrope: hoće li zapadni dio »usisati« istocni ili će se prikloniti mnogo težem načinu — stvaranju sveevropskih struktura.

U raspravi o političkim promjenama na jugoslavenskom prostoru uočen je paradoks: tvrdi se da ćemo probleme razriješiti brže od Istočne Evrope, a istovremeno se naglašava kako je Jugoslavija najproturječnija i najkonfliktnija zemlja. Istaknuto je da ne treba katastrofično slikati stvari te da valja iznaći strategije okrenute budućnosti. Polazi se od toga da je Jugoslavija geopolitički, a ne socijalni sistem. Vrlo jasno je detektirana opasnost od postojanja sindroma ugroženosti, koji rađa naoko privlačnu ideju i strategiju stvaranja nacionalnih država. Nejasno je kako ostvariti nacionalnu strategiju u uvjetima pojačane konfliktnosti. Istaknuto je da izabrani na demokratskim izborima moraju spriječiti srljanje u katastrofu građanskog rata, jer pojedine nacionalne strategije dovode u pitanje unutrašnje granice. Također je konstatirano da privredni razvoj stišava nacionalne suprotnosti, jednako kao što tome pridonosi i međunarodna pomoć.

Zanimljiva razmišljanja čula su se u diskusijama o mogućnostima suradnje EEZ i Austrije i Jugoslavije. Kada je riječ o Jugoslaviji, postavlja se pitanje nakon pozitivnog odgovora o suradnji s EEZ, da li će Jugoslavija u suradnju ući kao cjelina ili će to činiti republike pojedinačno. Drugo, sa kakvom se privredom može izdržati u konkurenciji sa zemljama EEZ. Treće, kakva je vojnopolicajska dimenzija EEZ i kakve su mogućnosti političke kooperacije.

Austrija je 17. srpnja 1989. g. deponirala svoj zahtjev za prijem u EEZ, nakon što je utvrđeno da je javno mnijenje za ulazak u EEZ. Pokazalo se da je napuštena vanjska politika kakvu je do kraja 1983. g. gradió B. Krayski, da je veliki utjecaj imala kriza austrijske podržavljene industrije koja je eskalirala sredinom osamdesetih, zatim pritisak

zapadnog, industrijski razvijenijeg dijela Austrije te stav sindikata da će ulazak u EEZ donijeti koristi u vidu snižavanja cijena. Sve zajedno dovelo je u Austriji do kompromisa oko ulaska u EEZ te se, nakon deponiranja pisma kod EEZ, realno procjenjuje da će odluka biti donesena najranije za pet godina. Prvi službeni pregovori Austrije i EEZ o prijemu započeli su početkom 1992. godine.

Konstatirano je da postoje dva pogleda na budućnost Evrope i EEZ. Jedni se zalažu za pancvropsku tvorbu saveza naroda Evrope, labavu organizaciju u smislu ideje Vaclava Havela. Druga je Evropa J. Delorsa, u kojoj bi EEZ trebala postati privredna i monetarna unija te vanjskopolitički govoriti jednim glasom. U početku ne bi trebalo uzimati nove članove, a neutralne i nesvrstane zemlje ne bi imale mjesta u EEZ. S tim u vezi postavljaju se dva problema: (1) pitanje odlučivanja i utjecaja malih zemalja na odluke; (2) kontrola sudstva i primjene privrednog prava, naročito konkurencije, na cijelom prostoru EEZ. Što se tiče srednjoevropskih i istočnoevropskih zemalja, njima se nude ugovori o asocijaciji novoga tipa, pri čemu se vodi računa o tome da su te zemlje slabije razvijene. Tim ugovorima bile bi obuhvaćene zemlje približno podjednako razvijene. Kritički je primijećeno da oni koji su izvan EEZ na privrednom području moraju prihvatiti sve odluke EEZ, a ne mogu odlučivati. Očigledno je da sadašnja Evropa ide putem koji zamišlja J. Delors i da je njenu integraciju ubrzao proces ujedinjenja Njemačke. Brisanjem unutrašnjih granica, smatraju u EEZ, nužno je jačati granice prema van. Stoga se procjenjuje da će primanje stranaca u EEZ biti otežano.

Postavljeno je pitanje što će se dogoditi nakon stvaranja IV. njemačkog Reicha i koliko dugo će Njemačka biti zainteresirana za EEZ. Ukazano je na mogućnost da EEZ uvaži interese austrijske neutralnosti, kao i na to da velika privredna poduzeća prema svojim zamislima podešavaju organizaciju EEZ. Njihovi interesi određuju organizaciju, pa se procjenjuje da manji privredni sustavi članstvom u EEZ mogu dobiti samo ako su prilagođeni tim velikim strukturama. Ocijenjeno je da za Austriju i Jugoslaviju pristup u EEZ znači u velikoj mjeri gubljenje autonomije u oblikovanju društva. O pitanjima kriznih područja ubuduće će se odlučivati u Bruxellesu.

Istaknuto je da Austrija ima ugovor o slobodnoj trgovini sa EEZ prema kojem nema carina za industrijsku robu. Zbog toga je u

Austriji manja glad za ulaskom u EEZ nego u Jugoslaviji. Na području agrara vrlo je važno promatrati razvoj događaja u GATT-u, jer to može dovesti do smanjenja ili povećanja interesa za ulazak u EEZ.

U toku četvrte, završne sjednice sudionici su razmatrali nove tendencije u austrijskoj i jugoslavenskoj vanjskoj politici. Kada je riječ o jugoslavenskoj vanjskoj politici, pokazuje se da nakon razdoblja koje je obilježavao globalizam u nastupu, dolazi razdoblje pojačanog interesa za EEZ i ulazak u Evropsko vijeće. Nastojanje za postizanjem pridruženog statusa slijedi širenje kruga regionalne suradnje koji je u funkciji evropskog približavanja, pokušaj da se oživi balkanska suradnja te, odnedavno inicijativa Pentagone. Na federalnom nivou dugo godina politička akciona linija bila je nesvrstanost, doduše slabo konkretizirana. Krizno stanje u kome se zatekla Jugoslavija odrazilo se na vođenju vanjske politike, što naročito dolazi do izražaja u pitanjima koja se postavljaju u nekim republikama. Slovenija najavljuje svoja predstavnštva u inozemstvu, traži više diplomatsko-konzularnih predstavnštava u Ljubljani te veću zastupljenost slovenskih kadrova na federalnoj razini u području vanjske politike, najavljuje se napuštanje nesvrstanosti te jačaju veze s Evropom. I srpska vanjska politika bilježi pojačanu aktivnost od prije nekoliko godina. Najnovija inicijativa vezana je uz aktiviranje veza s Izraelom, iako Jugoslavija nema službene diplomatske odnose s tom zemljom. Nova vlast u Hrvatskoj odlučila je preispitati vanjsku politiku, posebno u odnosu na nesvrstanost i probleme hrvatskih migranata. Ukazano je na nužnost poticanja različitih oblika ekonomskog organiziranja hrvatskih migranata, osnivanja agencija među hrvatskim migrantima kako bi se na taj način potpomogao razvoj hrvatske ekonomije. Paralelan je zadatak širenje istine o novoj političkoj organizaciji Hrvatske. Na području međunarodnih ekonomskih odnosa prvenstveno će se rješavati konkretna ekonomska pitanja, što nalaže potrebu preispitivanja postojeće zakonske regulative ili one čije je usvajanje u toku. To pretpostavlja mijenjanje temeljnih zakona, sve sa ciljem lakšeg odvijanja međunarodnih ekonomskih odnosa.

U vanjskoj politici Austrije malo je novog, jer i nadalje djeluju tri koncentrična kruga interesa i dosega te politike. U prvom krugu nalazi se politika prema susjedima, koja, bez obzira na heterogenost tih susjeda, nastoji

održati dobrosusjedsku politiku. Promjene u Istočnoj Evropi donijele su nove impulse za poboljšanje odnosa, i to u okviru Pentagona, što znači da Austrija suraduje s tim zemljama na multilateralnoj osnovi. Problemi u odnosima sa CSR su riješeni, osim pitanja nuklearnih elektrana na tlu CSR. Odnosi s Jugoslavijom su dobri, a problem slovenske manjine u Koruškoj je potisnut u pozadinu, iako se položaj manjine nije poboljšao. Odnosi s Mađarskom i Švicarskom tradicionalno su dobri. Problema ujedinjene Njemačke službena austrijska vanjska politika jedva se dotiče, pri čemu se ujedinjenje pozdravlja kao pravo naroda na samoodređenje te se ne smatra problemom za Austriju.

Drugi koncentrični krug austrijske vanjske politike je krug evropske politike. Austrija na tom prostoru nastoji pojačati svoju integraciju unutar EEZ, ali i zadržati vlastite pozicije. I ovdje su promjene u Istočnoj Evropi omogućile aktiviranje austrijske vanjske politike, ali su dovele i do rasprava o ulozi austrijske armije u kontekstu stvaranja novog evropskog sigurnosnog sustava. Kao posljedica smanjenja napetosti između Istoka i Zapada nameće se pitanje mogu li i nadalje evropske neutralne i nesvrstane zemlje nastaviti politiku gradjenja mostova prema Istoku. Također, da li u takvim okolnostima austrijska neutralnost gubi razlog postojanja. Jedan od mogućih odgovora kazuje da neutralnost ne bi trebalo lako odbaciti sve dok se ne uspostavi novi evropski poredak mira i sigurnosti. Pritom, smatraju mnogi ne treba tabuizirati neutralnost, jer ona je samo sredstvo očuvanja integriteta. zemlje.

U trećem krugu austrijske vanjske politike je globalna politika. Njezina pitanja potisnuta su u pozadinu. Uloga OUN u austrijskoj vanjskoj politici je ponešto smanjena, a u pomoći nerazvijenima u svijetu Austrija još nije dosegla prosjek zemalja koje zauzimaju slično mjesto u svijetu.

U diskusiji su razjašnjena pitanja uloge Jugoslavije u okviru suradnje Jug-Jug, pokreta nesvrstanih, odnosa prema Južnoj Koreji i Južnoj Africi te Izraelu. Također su osvijetljena pitanja vezana uz regionalnu suradnju podunavskih zemalja. O problemu Južnog Tirola rečeno je da je na putu da bude povoljno riješen. Očekuje se da će početkom slijedeće godine Austrija objaviti izjavu o kraju tih sporova.

Tradicionalni oblik razmjene mišljenja u okviru austrijsko-jugoslavenskog «okruglog stola» još jednom se pokazao korisnim.

Možda bi i češći susreti ove vrste dobrodošli. Nagle i neočekivane promjene u Istočnoj Evropi, sličnost i bliskost dviju strana zahtijevaju bolje poznavanje i sporazumijevanje, pri čemu novi oblici regionalne suradnje stimuliraju buduće aktivnosti. Tome svakako pridonose inicijatori ovih susreta i njihovi marljivi organizatori: direktor Instituta za međunarodne odnose iz Beča dr. Hanspeter Neuhold i profesor Fakulteta političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu dr. Radovan Vukadinović.

Ante Barišić

Recenzija
UDK 32.01

Nevil Johnson:
The Limits of Political Science
(Oxford, Clarendon Press, 1989)

Nevil Johnson, znanstveni član (Professorial Fellow) Nuffield Collega u Oxfordu, predaje gotovo 20 godina »Komparativno proučavanje institucija« na Oxfordskom sveučilištu. Namjera je ove njegove knjige kritika političke znanosti kao znanstvene i nastavne discipline u visokom školstvu Velike Britanije i drugdje. »Jednom riječju, čini mi se da politička znanost, kako je taj predmet sada općenito shvaćen i obrađivan, pada između dvije stolice: s jedne strane, nije dovoljno rigorozna u određivanju svog područja, načina razmišljanja i dokaznog materijala koji treba koristiti, a da bi pružila sigurnu perspektivu pravog intelektualnog izazova onima koji to očekuju od visokog obrazovanja u većoj mjeri nego korisno znanje, dok je s druge strane, previše impresionistička u pogledu sadržaja i metoda da bi se mogla iole s pouzdanjem primijeniti u praktičnim poslovima« (str. V).

Autor najprije općenito razmatra položaj društvenih znanosti, osobito u Velikoj Britaniji i u SAD, prvenstveno ekonomije, sociologije i političke znanosti. Samo je ekonomska znanost donekle uspjela ispuniti uvjete koji se povezuju s pojmom znanosti u prirodnom znanostima. O sociologiji bi se moglo reći da teži prema tome cilju, ali ga nije dosegla. I ona i druge društvene znanosti su danas znanosti više u smislu »sustavnog proučavanja« nego u smislu onih standarda koji mogu ozbiljno poslužiti kao kriteriji znanstvenosti.

Što se posebno tiče političke znanosti, danas je u Velikoj Britaniji upisuje nekoliko tisuća studenata, a predaje oko 1100 nastavnika, (u SAD 7000 studenata i 5000 nastavnika). Kao i druge društvene znanosti, ni politička znanost ne uspijeva istodobno zadovoljiti zahtjeve praktične primjenjivosti i korisnosti, s jedne i ideal intelektualne izazovnosti kao apstraktna teorija s druge strane. Tako da se »u biti praktični nastavni sadržaji znadu ponuditi u fantastičnoj pseudoteoretskoj odjeći u uvjerenju da će samo tako steći akademski »ugled«, dok se sadržaji koji imaju isključivo kritičku vrijednost a nikakvu praktičnu primjenjivost, pogrešno prikazuju kao »korisni« kako bi ih se zaštitilo od prigovora da su isključivo »akademski« (str. 10).

Povijesno, političke znanosti u Velikoj Britaniji vuku porijeklo iz političke ekonomije, a u općoj atmosferi pragmatičnosti karakteristične za znanstveno mišljenje jednako u Velikoj Britaniji kao i u SAD. U 19. stoljeću najznačajniji je utjecaj Johna Stuarta Milla, a važno ime početkom 20. st. je H. J. Laski. Pored političke ekonomije, na nastajanje političke znanosti utječu tradicije povijesne znanosti, kao i nastojanja socijalnih reformi. U SAD razvoj političkih znanosti je pod jakim utjecajem znanstvenog pozitivizma. Sustavno prikupljeni podaci, njihova statistička obrada, individualno ponašanje kao jedinica promatranja. Ta orijentacija prodire početkom šezdesetih godina i u Veliku Britaniju, ali ne postaje isključivo vladajuća doktrina kao u SAD. Zadržavaju se tradicije povijesnog pristupa, proučavanje političkih institucija i historijata političkih ideja. U kontinentalnoj Evropi razvoj političke znanosti kreće se analogno, s tim da su u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji osobito vidljivi utjecaji pravne znanosti.

Znanstvena obrada i nastava političke znanosti u Velikoj Britaniji odvija se u dva glavna oblika, kao »suvremeni javni poslovi« (Current Affairs) i kao znanost u striktnom smislu riječi.

Kao »suvremeni javni poslovi« politička se znanost stapa s predmetom suvremene povijesti. Taj predmet analizira tekuću politiku, što autor ilustrira primjerima ispitnih pitanja: »Kojim se rezervama može služiti Gorbačov u svojoj reformskoj kampanji, a koje su mu prepreke na putu?« ili »Kreće li se Britanija prema višestranačkom sistemu ili prema sistemu dominantne stranke?« (str. 38). Glavnu slabost takvog pristupa vidi autor u

»nemogućnosti iznalaženja suvislosti, u disciplini koja nema perspektive pomoću koje bi se izdigla iznad granica koje joj postavljaju tekući interesi i problemi« (str. 43). Glavne su joj pogreške »promašena historičnost«, jer se tvrdnje o suvremenoj politici ne mogu provjeriti na temelju dokumenata, i »promašena generalizacija«, jer je poopćavanje zaključaka iz konkretne političke konstelacije »gotovo uvijek pogrešno« (str. 48). »Pod tim uvjetima ne treba se čuditi da za neke poučavanje političke znanosti, domaće kao i međunarodne politike, postaje jedva više od bavljenja višim oblikom prepričavanja (gossip — traca), poteklog izravno ili neizravno od sudionika« (str. 53).

Znanstvene ambicije političke znanosti u Velikoj Britaniji proizašle su iz njzinih korijena u političkoj ekonomiji. »Pojednostavljanje ili, možda točnije, pojednostavljanje radi apstrahiranja, i kvantifikacija predstavljaju u biti optimalne metode socijalnog istraživanja« (str. 62). Ekonomska je znanost u tome uspjela, jer je »postala oblikom deduktivnog umovanja izgrađenog na specifičnim apstraktnim pretpostavkama, koje formalno određuju uvjete racionalnog računa maksimiranja, po pretpostavci karakterističnim za ponašanje pojedinaca i poduzeća u transakcijama za proizvodnju i razmjenjivanje dobara i usluga« (str. 66). U političkoj je znanosti empirijski pristup kroz individualno ponašanje uputio istraživače prije svega na ispitivanje izbora i individualno izraženih stanovišta prikupljenih upitnicima. Rezultati takvog istraživanja, međutim, u najboljem su slučaju pokazali društvenu i teritorijalnu lokaciju određenih stanovišta odnosno podrške za određenu stranku, ali nisu pružili temelje za kumulativno zaključivanje, a još manje za izgradnju konzistentnog teorijskog sistema. »Izvan kruga transakcija razmjenjivanja, čini se da nema vidova ljudskog ponašanja koji bi se dali uspješno izolirati i na taj način uvjerljivo iskoristiti kao temelj za teorijsko objašnjenje onog bloka iskustva na koji se odnose« (str. 84/85). »Jer političko se iskustvo ne može jednostavno identificirati niti je njegovo pojavljivanje univerzalno. Umjesto toga ono izražava skup reagiranja, često sličnih ali nipošto identičnih, na određene oznake ljudske problematike koja potječe odatle što ljudi moraju živjeti zajedno u društvenim skupinama.« (str. 85). Politička znanost nije uspjela tamo gdje je ekonomska uspjela. Možda je u tome razlog što je, bar u Velikoj Britaniji, politička znanost svoje

oslanjanjem na povijest, na povijest političkih ideja i na moralnu filozofiju, dakle ne isključivo na tragu ekonomske znanosti.

U Velikoj Britaniji politička znanost je bila snažno povezana s nastojanjima reforme društva. Ta tradicija, osobito naglašena u fabijevskom pokretu i kod Sidneya i Beatrice Webb, i dandas motivira kriterije onih organizacija na javnom sektoru koje financiraju društvena istraživanja. Prednost imaju projekti koji mogu jasno pokazati očekivanu korist od svojih rezultata. Ali korisnost političkih znanosti za društvene reforme i rješavanje praktičnih problema u društvu je iluzija. Ne samo da će politolozi »biti teško pružiti uvjerljive razloge za ocjenu da njihovo prosuđivanje političkih odnosa i načina na koji bi ih se moglo promijeniti treba pretpostaviti prosuđivanju drugih informiranih promatrača i sudionika« (str. 98). Također, takvo bi stanovište bilo u opreci s idealom demokracije. Jer »demokratski režim počiva na priznavanju narodne volje i vladavine većine. Takvi su uvjeti po svoj prilici suprotstavljeni svim zahtjevima u ime neke rigorozne političke znanosti. U demokraciji narod uvijek ima pravo da odbaci takve zahtjeve, jer odluke koje treba donijeti u posljednjoj liniji donosi narod. Pod tim uvjetima ne ostaje mjesta za eksperta u politici, bio on platonovske, makijavelijske, bakonovske ili lenjinske provenijencije. Čuvar, vladar, društveni inženjer i fanatik koji vjeruje da je otkrio tajne povijesnog kretanja — sve ih treba podjednako odbaciti« (str. 103—104).

Nakon tako radikalne kritike, nameće se pitanje, što da se radi? U odgovoru na nj, u konstruktivnom dijelu svoje rasprave, autor predlaže diobu političke znanosti na dva odvojena i jasno profilirana predmeta: Jedan zove »čista politička znanost« i on bi se oslanjao na povijest i na političku filozofiju, uključujući kritičko i produbljeno čitanje klasičnih političkih tekstova. Takva bi disciplina bila u stanju pružiti onaj intelektualni izazov koji se u visokom obrazovanju očekuje i mora očekivati, jer »u doba specijalizacije i brzog napredovanja u tehnici prikupljanja i predočavanja podataka, postaje neprestano sve teže steći onu širinu i raznovrsnost znanja koje su tako važne za kritičko razumijevanje politike« (str. 122). Drugi predmet bio bi »primijenjena politička znanost« i bavio bi se prvenstveno institucijama i organizacijama u političkom sistemu, javnom upravom i javnim

ske i upravljačke elemente« (str. 124). Takva bi disciplina pomogla onima koji donose odluke na javnom sektoru »učinivši ih svjesnima složenosti i ograničenja onih aspekata organiziranog političkog života kojim se takva disciplina bavi« (str. 126). Ta se dva predmeta mogu, ali i ne moraju institucionalno u nastavi povezati, s tim da oba moraju ispunjavati uvjete svake discipline u visokom obrazovanju, da »izoštire i obogate duh slušača« (str. 116).

Pored i preko toga, valja zadržati pred očima osnovni problem znanosti o politici, a to je priroda samog političkog fenomena. Politika se odnosi na vlast i vladanje, ali ne samo na to. Ona se odnosi i na sporazumno uređivanje odnosa među ljudima u zajednici. Vladanje i članstvo odnosno pripadnost zajednici dva su jednakopravna elementa pojma politike. »Politička se zajednica sve više shvaća, u svim društvima, kao zajednica koja uključuje sve odrasle mentalno zdrave osobe« (str. 130). Institucije političkog sistema jesu instrumenti za postizavanje određenih društvenih ciljeva. Ali one jesu i moraju biti ujedno izraz određenih vrijednosti. To čini, s jedne strane, opću teoriju institucija, a s druge moralnu filozofiju i učenje o vrijednostima relevantnima za političke znanosti. S tog je stanovišta politička znanost više humanistička disciplina nego društvena znanost.

Većina onoga što je rečeno u Johnsonovoj knjizi čini mi se prihvatljivim. Možda, s jedne strane, analiza ne ide dosta daleko, a s druge, možda je uslijed toga mjestimično i suviše razvedena gubeći se u pojedinostima. Glavna linija argumentacije Johnsonove teze uglavnom se poklapa s razlikovanjem znanosti kao sistematiziranog iskustva i kao metafunkcionalne spekulacije (Pusić, 1989), pa stoga njegovi izvodi i potiču na daljnju razradu tog modela.

Društvene su znanosti kao cjelina u »preparadigmatskom« stadiju (Kuhn, 1962) gdje nema pouzdane veze između generalizacija na temelju sistematiziranog iskustva i općih »teorija« dobivenih metafunkcionalnom spekulacijom. Na primjer, od generalizacije iskustva da je razumna granica inozemnog zaduživanja svota čija otplata, s kamatama, ne prelazi četvrtinu očekivanog deviznog priliva godišnje do teorije o svijetu života (Lebenswelt) kojeg »koloniziraju« veliki sistemi (Habermas, 1981) nema jasnog puta ni u jednom ni u drugom smjeru. Niti se vidi kako bi se od prve, daljnjim apstrahiranjem ili dru-

gačije, moglo stići do druge odnosno provjeriti drugu, niti kako bi se iz teorije o kolonizaciji, pod pretpostavkom da može izdržati kritiku, mogla izvesti neka korisna uputa u vezi s inozemnim zaduživanjem. Sve su društvene znanosti upotrebljive samo kao sistematizirano iskustvo, ali sve, ujedno, ne mogu se oteti fascinaciji metafunkcionalne spekulacije.

Tri se plauzibilna razloga mogu navesti za preparadigmatsku situaciju društvenih znanosti:

— Predmet društvenih znanosti, društveni odnosi među ljudima, spada u treći stupanj složenosti među pojavama. U okviru fizičkog svijeta — prvi stupanj složenosti — u kojem vrijede zakonitosti materije-energije, razvija se život — drugi stupanj složenosti — za koji vrijede, pored univerzalnih zakonitosti materije-energije, još i specifične pravilnosti karakteristične za domenu informacija. U okviru života, društveni odnosi među ljudima predstavljaju opet uže područje na kojem vrijede zakonitosti fizičkog svijeta, zatim drugo, pravilnosti koje vladaju informacijama, a uz to i, treće, posebne karakteristične zakonomjernosti u društvu, za koje, za sada, baš radi razmjerno niskog stupnja pouzdanosti znanja na tom području, nismo u stanju sa sigurnošću ustvrditi u čemu se sastoje. Iako pretpostavki o bazičnom elementu društvenih odnosa ima u izobilju. Jedna je od njih, primjerice, da je bazični element društvenih odnosa među ljudima interes, definiran kao svaki razmjerno trajni motiv u svijesti čovjeka.

— Društvene znanosti, kao discipline sistematiziranog iskustva, isprepletene su sa svakodnevnim praktičnim životom ljudi. Pitanja kao, kako optimizirati ekonomsku uspješnost, ili kako regulirati nasljeđivanje, ne trpe odlaganja kad ih život stavi na dnevni red pojedinca ili skupine, pa se odgovarajuće discipline nalaze pod neprestanim jakim društvenim pritiskom da dadu odgovore, i to praktično upotrebljive odgovore, kako najbolje znaju i mogu, i to odmah. Metafunkcionalna spekulacija je luksuz koji si društvene znanosti, u konkretnom slučaju ekonomija i pravo, mogu tek u najnovije doba dopustiti.

Društveni odnosi među ljudima nabijeni su snažnim emocijama i u posve normalnom životu — na primjer, odnosi u obitelji — a da ne govorimo o sukobima interesa koji među ljudima nastaju neminovno i uzrokuju inducirani rast emocionalnog naboja do razine gdje ljudi više nisu u stanju vladati svojim

postupcima. Metafunkcionalna spekulacija o tim odnosima, koja pretpostavlja emocionalnu neutralnost i promatračku distancu, teže se pojavljuje ovdje nego na drugim područjima.

Međutim, ovoj općoj dijagnozi valja dodati dvije rezerve. Prvo, s vremenom generalizacije iskustva postaju sve generalnije i tako se približavaju nivou općih spekulativnih teorija, a ove se, s druge strane, s vremenom diferenciraju, razrađuju, specificiraju i tako približavaju »odozgo« empirijskim generalizacijama, makar i samo na izgled. Na primjer, Luhmannova generalizacija pravnog iskustva o normi kao svojevrsnom očekivanju ponašanja koje se ne napušta ni u slučaju razočaranja (Luhman, 1972), i Luhmannova (1988) metafunkcionalna spekulacija o pravu kao autopoietičkom sistemu analognom autopoiezi u biološkim sistemima (Maturana i Varela 1984) kreću se na istom nivou apstrakcije. Obje su interpretativne teorije, samo je kod prve veza između pojedine norme i izrečene generalizacije sistematiziranog iskustva pravnog informiranja jasno vidljiva, dok kod druge tvrdnja da je pravni sistem autopoietički jer se pravna norma može stvoriti samo u okviru druge pravne norme, sve da je i prihvatimo, ostaje visjeti u zraku: mehanizmi stvaranja pravne norme nisu analogni biološkim procesima diobe i diferencijacije stanica. Čitava situacija ipak upućuje na zaključak da obje razine više ne treba radikalno razdvajati, pa prihvatiti generalizacije iz iskustva kao jedino praktično korisne, a odbaciti metafunkcionalne spekulacije o društvu kao nedokazive a potencijalno opasne — iako su i to katkada nesumnjivo bile. Vrlo generalne generalizacije na temelju sistematiziranog iskustva mogle bi jednog dana uspostaviti i na ovom znanstvenom području vezu sa spekulativnim teorijama, osobito ako se ove razrade u specifičnije, stvarnosti bliže tvrdnje. Kako posao generaliziranja iz sistematiziranog iskustva, tako pothvat metafunkcionalnog spekuliranja trebali bi iz ove situacije crpiti nove pobude.

A drugo, iako su sve društvene znanosti u »preparadigmatskom« stadiju — grosso modo Kuhniano — nisu, ipak, sve u istom položaju. Ekonomija, na primjer, baveći se zakonitostima u odnosima razmjenjivanja među ljudima pod pritiskom oskudice sredstava za zadovoljavanje interesa, uspjela je doći do generalizacija visokog stupnja općenitosti koje se mogu konfrontirati sa stvarnošću, pod pretpostavkom da postoji

određena institucionalna organizacija ekonomskog sektora društvenosti. Budući da pri tome barata s količinski odredivim pojmovima i procesima, ekonomija je u stanju svoje generalizacije i matematski formalizirati. To, opet, otvara mogućnost metafunkcionalne spekulacije u ekonomiji koja je disciplinirana matematikom (i stoga, u stvari, i nije usporediva s onim mentalnim procesima koji inače u znanosti nazivamo metafunkcionalnom spekulacijom). A ako se pokaže da je ono što smo do sada smatrali jednim od mogućih institucionalnih aranžmana — tržišna privreda — zapravo stanje kojem tendira svako privredivanje na određenom stupnju tehnološkog razvoja, onda na takvom aranžmanu utemeljene ekonomske teorije dobivaju dodatnu uvjerljivost. Još su se za korak približile crvenoj crti iza koje se uspostavlja neprekidna misaona veza između pojedinačnog slučaja i predmnijevane opće zakonitosti. Ima li relativna uspješnost ekonomske znanosti i drugih razloga pored univerzalnosti interesa na maksimalizaciji vlastite koristi pod uvjetima oskudice i mogućnosti kvantifikacije procesa razmjene? Jedan je od mogućih dodatnih razloga — evo klasičnog primjera metafunkcionalne spekulacije — da društvena situacija ekonomske razmjene u neku ruku čini vidljivom pa i formalizira jednu suprotnost koja je karakteristična za odnose ljudi u društvu uopće, suprotnost između kooperacije i konflikta.

Odnos ekonomije prema političkim znatnostima, pa u stvari i prema svim drugim društvenim znatnostima uopće lijepo se vidi na primjeru Karla Marxa, osobito u vezi sa Samuelsonovom kritikom (u polemici s Morišimom). Marx kao ekonomist, usprkos svoje izražene sklonosti prema metafunkcionalnoj spekulaciji, vrlo brzo dolazi do matematskih formulacija, kao u drugom dijelu »Kapitala«, u učenju o dva odjeljka proizvodnog sistema. I Samuelson konstatira da je Marx tim svojim izvodima dio glavne linije razvoja ekonomske misli. »Kao da mu gledamo preko ramena i htjeli bismo ga gurnuti: evo, ovdje nastavi dalje!« Prave Marxove metafunkcionalne spekulacije, međutim, nisu na području ekonomije, već sociologije i filozofije, a to je već sasvim drugi par rukava. U stvari, rođen dan ekonomske znanosti mogao bi se datirati s danom kad je prvi ekonomist našao da svoje generalizacije mora izraziti brojem.

Ili, drugi primjer, pravo. Metafunkcionalne spekulacije u pravu vrlo su rijetko kogni-

tivne. I ako jesu, obično ne vode daleko. Pravno-filozofsko spekuliranje u pravilu je usmjereno na normativne aksiome koji definiraju društvenu svrhu prava i njegove primjene, prema analizama vladajućih vrijednosti u društvu koje pravni sistem mora poštivati, prema analizi ekonomičnosti koja ograničava svaku ljudsku djelatnost i institucionalnu strukturu pod uvjetima oskudice, analizi pravne sigurnosti kao protuteži egzistencijalne neizvjesnosti koja prožima svako ljudsko postojanje, prema vrijednosti pravčnosti kao idealu kompromisa pod pretpostavkom sve većeg izjednačavanja stvarne društvene moći ljudi. — Niti se pravo kao kognitivno spoznati instrument društvene regulacije može odvojiti od sistematiziranog iskustva prikupljenog u životu prava, niti se o normativno vrijednosnim ciljevima prava može razmišljati drugačije nego spekulativno-filozofski, pri čemu takva spekulacija nije i ne može biti metafunkcionalna: radi se baš o funkciji prava, o njegovom društvenom cilju.

Potpuno je drugačija situacija kod političke znanosti. Johnson ima pravo kad ukazuje na poteškoće, odnosno na nemogućnost, da se u politici utvrdi sličan, jednostavan a plauzibilan, element ponašanja kao što je interes na maksimiziranju vlastite ekonomske koristi u odnosima razmjenjivanja. Ova je poteškoća ozbiljnija i njezine posljedice daleko-sežnije nego što Johnson, čini se, pretpostavlja. Glavna je posljedica neodređenosti temeljnog elementa političkog sistema, da je na području politike uopće teško ili i nemoguće sistematizirati na koristan način iskustvo, naime tako da bi se ono moglo upotrijebiti u budućem djelovanju. Iznimka — da je odmah navedemo — su političke institucije u najširem smislu. Ove su institucije dovoljno stabilne, što bliže sadašnjosti to više i pravnim propisima sve detaljnije utvrđene i razrađene. Tako da je početak, a vjerojatno i kraj, svakog učenja u politici: opis institucija i njihova funkcioniranja te, odatle, analiza mogućnosti njihova usavršavanja, presađivanja, kontingentnosti, tj. mijenjanja u ovisnosti od promjene nekih uvjeta u okolini. Ovamo spada i nauka o javnoj upravi i u tome je, vjerojatno, razlog što se ona u SAD od početka ubraja među političke znanosti. Ali čim napustimo čvrsto tlo postojećih institucija, nalazimo se u zraku i nikakav pragmatizam — kao na primjer Machiavellijev — ne pruža garancije da smo proteklo iskustvo vladanja sistematizirali na način koji će nam korisno poslužiti u budućim situacijama.

Odatle je razvoj ljudskog razmišljanja o politici od početka jednostran. Ako zaboravimo na čas potpodručje institucionalne izgradnje — a i u tome je pravo često korisnija disciplina od političke znanosti — ljudsko je mišljenje o politici upućeno na metafunkcionalnu spekulaciju, ne zbog specijalnog interesa za takvu vrst cerebralnog djelovanja u opreci prema »pješačkom« rintangju u sistematizaciji iskustva, već zbog toga što druga mogućnost sustavnog bavljenja politikom kao predmetom razmišljanja gotovo i ne postoji. Ali time je i teoretski nestala mogućnost da politička znanost generalizacije na temelju sistematiziranog iskustva podiže na sve viši stupanj općenitosti i tako ih približava brojnim »željnim zakonima« dobivenima metafunkcionalnom spekulacijom, kako bi se jednog dana između te dvije razine mogla uspostaviti krućijalna veza. Naravno, nemogućnost identificiranja osnovnog elementa političkog sistema znači također nemogućnost upotrebe kvantitativnih metoda, bez obzira na dodatno pitanje bi li se takav osnovni element politike, kad bi se utvrdio, mogao kolićinski izraziti.

Sva ogranićenja, dakle, koja djeluju na tempo i na dosadašnji doseg razvoja svih društvenih disciplina u političkoj znanosti nisu samo osobito izražena nego se kod nje pojavljuju u specifićnom vidu. U tome su Johnsonsonovi izvodi vrlo uvjerljivi. Sa stanovišta eksplićitnog razlikovanja sistematizacije iskustva i metafunkcionalne spekulacije kao dva osnovna modusa znanosti, mogla bi se njegova razmišljanja ovako nastaviti: Sistematizacija iskustva pretpostavlja jednoznaćni doživljaj kao jedinicu iskustva, na primjer, akt razmjene, sankcionirana zapovijed odnosno zabrana. Takvi jednoznaćni doživljaji su na području političkih znanosti rijetki, a tamo gdje postoje — recimo, akt glasovanja ili individualno političko stanovište izraženo u upitniku — nisu najbitniji za određenu političku situaciju. Stoga i sistematizacija iskustva s takvim jednoznaćnim doživljajima (izborima ili individualnim stanovištima), ne mogu poslužiti kao baza praktićnih uputa za buduće djelovanje, a to i jest jedina svrha sistematizacije iskustva. Ova situacija dodatno se negativno odražava na političke znanosti u dva smjera. Najprije, metafunkcionalne spekulacije na tom području pod izvanredno su jakim pritiskom da se pokažu praktićni korisnima, jer nema sistematiziranog iskustva koje bi inaće moglo ispunjavati tu funkciju. Taj pritisak oduzima teorijskim spekulacijama sav

zadah i sužava im manevarski prostor, a pored toga ih neprestano delegitimira neuspjehom u prognoziranju i u preporukama. A zatim i ona sistematizacija iskustva koja je izvediva na području politićkih pojava — na primjer, iskustvo s institucijama i organizacijama politićkog sistema — pod jednakim je snaćnim pritiskom posve utilitaristićkih oćekivanja, tako da su ovdje generalizacije kratkog daha, ogranićene na sada i ovdje onog sistema na koji bi se generalizirano iskustvo trebalo primijeniti. Sadašnje stanje u amerićkoj upravnoj teoriji, odraženo u tako prestićnom časopisu kao što je »Administrative Science Quarterly« najbolje ilustrira ovaj efekt presije prema neposrednoj praktićnoj upotreblivosti. Stoga se ni odatle ne moće oćekivati šire generaliziranje, ususret metafunkcionalnom spekulacijom dobivenim teorijama.

Bilo tome kako mu drago, Johnsonsonova je knjiga pravi intelektualni izazov za svakog tko se ikada bavio politićkom znanosću, ili bilo kojim od njezinih povijesno nastalih elemenata, i ne bi smjela ni kod nas ostati bez odjeka.

Eugen Pusić

Recenzija
UDK 141.319.8

Eggert Holling, Peter Kempin

*Identität, Geist und Maschine
Auf dem Weg zur technologischen
Zivilisation*

Rowlth, Reinbeck bei Hamburg 1989.

U slobodnom istraživanju koje, akademski gledano, nesputano ali ipak kontrolirano, ruši stanovite ograde uobićajenih disciplinarnih dogmi, autori ove knjige nastoje predmetno utvrditi često uoćenu ali sustavno neistraćenu unutanju povezanost između formalne identitetnologićke strukture zapadnoevropskog mišljenja i pojavnih oblika svojstvenih socijalnopolitićkim i socijalnokulturnim sklopovima zapadnoevropske civilizacije u rasponu od trojanskih ratova do digitalne informatike. Metodićko opravdanje nekonvencionalnost pristupa autori ovako formuliraju: »Analiza tehnologijske civilizacije što se razvija leći poprijeko svih strućnih granica,

obuhvaća tehničko-prirodnoznanstvene i logičko-matematičke činjenice na jednak način kao i sociološke i političke ili filozofske i psihološke... Ovdje mora zakazati i princip interdisciplinarnosti budući da promatranje istoga predmeta istraživanja iz različitih stručnoznanstvenih motrišta još ne pruža nikakvu cjelovitost nego prije neku adiciju perspektiva.« Identitet, duh i stroj tri su markantne sastavnice tehnološke civilizacije što na mnogoj lomnoj točki pokazuju svoj krizni i problematični karakter a taj se manifestira primjerice, u »iščezavanju« subjekta, odcijepljenosti objekta, osamostaljivanju formalnih elemenata i formalne strukture, »materijaliziranju« duha u »pametnim« strojevima te njegovu povratnu »implementiranju« u misaone procese, socijalnosistemskome zaokruživanju autonomnih strojnih sustava itd.

Nova kvaliteta što ju je dosegla strojna produkcija na bazi computerske tehnologije dovodi, prema autorima, ljudski samoidentitet na dvostruki način u pitanje:

»Ona preuzima središnje funkcije društvene integracije, koje su do sada bile proizvodene uz pomoć socijalnih sposobnosti samih ljudi. Činjenica što konzekventno logički i racionalno mišljenje leži sada pred nama kao stroj, sili čovjeka da se distancira od ove, donedavna visoko vrednovane, ljudske moći, kako ne bi izgubio vjeru u svoju osebnost...

Nova realnost simboličkih strojeva ne dovodi u pitanje samo dosadašnji identitet, nego izmiče temelje cjelokupnoj zapadnoj misaonoj tradiciji. U osamostaljenim formalizmima više se ne da održati tradicionalno lučenje subjekta i objekta, duha i materije, ali ni živog bića i totema.«

U temelju ove analitičke prosudbe leži, dakako, supozicija »autonomnog subjekta«, a njegova je interpretacija autorima analitičko uporište (u smislu traženja kontinuiranoga u diskontinuiranome):

»Autonomni subjekt je slika vodilja zapadnoevropskog društva. Nijedna druga kultura nije tako konzekventno proširila poprište ljudskoga djelovanja, nije se tako naširoko nastojala osloboditi religioznih i kulturnih tradicija kao zapadna.«

Naravno, tu se pokazuje stanovita ambivalentnost. Ako su u status »autonomna« subjekta vezani atributi poput samostalnosti, kreativnosti, samosvjesnosti, recimo na drugoj strani stoji neporeciva činjenica rastućega podružštvovljavanja (dodajmo: u smislu niveilirajućeg omasovljavanja jednoobraznosti).

»Čovjek biva uklopljen u obuhvatni svjetski sustav što postaje sve kompleksniji. Kako su istodobno mogući rast anonimiziranja i individualnosti i rast podružštvovljavanja?« U primjerenijoj, zaoštrenijoj verziji pitanje glasi:

»Nije li naglašavanje individualnosti i autonomije, čežnja za spontanošću i kreativnošću baš izraz i posljedica funkcioniranja racionalnih podružštvujućih struktura?«

Ovim pitanjem je čavao, da tako kažemo, pogoden u glavu, premda svi odgovori u ovoj knjizi nisu uvijek na razini ovog jednostavnog i lucidnog pitanja. To dakako nipošto ne umanjuje vrijednost samog pokušaja, a pogotovo ne vrijednost i refleksivni kapacitet mnogih zanimljivo kontrastiranih ilustrativnih primjera i aspekata aktualnosti što su ih autori razasuli po knjizi.

Tehnička, respective, tehnološka civilizacija je najširi pojmovni okvir za predmetna istraživanja međusobno isprepletenih i povezanih fenomena u ovoj knjizi. Zanimljivo je da se autori u tom aspektu — u aspektu civilizacijske analize — žele nadovezati i na teoriju civilizacije Norberta Eliasa. Spomenuti autor status suvremene zapadnoevropske civilizacije vidi u bitnome kao razrješenje proturječnosti i konfliktne napetosti između individualiziranja i podružštvovljavanja na način pounutrenja izvanjske prinude, pomoću kojega je dosegnut današnji standard društvenoga diferenciranja i integriranja (N. Elias, *O procesu civilizacije*; usp. naš prikaz tog djela, *Politička misao* br. 1/90). Specifični *novum* što ga danas valja priklopiti Eliasovim istraživanjima — koji ih dakako ne negira jer spomenuti standard civilizacijskoga ponašanja ostaje tekovinom, a kada je riječ o društvima kao što je naše nedosegnutim uzorom — sastoji se u slijedećem: »U tehnološkoj civilizaciji što se danas izgrađuje, učinci podružštvovljavanja individua supstituiraju se u rastućoj mjeri tehnologijom.« Drugim riječima, oni se sada ne zbivaju posredstvom interiorizacije, nego, obratno, posredstvom eksteriorizacije. Temeljna mreža odnosa među ljudima gradi se uz pomoć digitalnih sistema. To opet znači da je sloboda jedinki »predprogramirana« objektivnom anonimnošću stroja, njime preliminarno artikulirana: djelatna značajka individua nosi značajke implementirane teorije, tj. ona je operacionalno analogna stroju.

U literarno zanimljivome poglavlju »Odisej — rođenje autonomnog subjekta« (koje donekle podsjeća a donekle i doista nadove-

zuje na poglavlje »Odisej ili mit o prosvjetiteljstvu« u *Dijalektici prosvjetiteljstva* (Horkheimer/Adorna) autori podvrgavaju minucioznoj analizi ponašanje zatočenog Odiseja u Polifemovoj špilji, kako bi nam intuitivno približili modelski utvrđene obrasce mišljenja i činjenja, mjerodavne za svu evropsku tradiciju. Sumativno analiza utvrđuje slijedeće značajke: konstrukciju simboličkih svjetova (»ako — onda«, pretresanje mogućnosti na simboličkoj razini, mišljenje u funkciji dvojnika realnosti), distanciranje između osobe i svijeta i u slijedu toga uspostavljanje svijesti jastva (konfrontiranje vlastitoga identiteta s identitetom svih ostalih stvari). Ove se značajke u daljnjoj analizi dađu reducirati na dvije temeljne: operacionalnost i dvovaljanost (u logičkom smislu *sic et non*, isključenja trećega). U iskonu zapadnoevropskoga mišljenja ne leži, kako nas njegovi tumači uvjeravaju i danas, spoznaja radi spoznaje i istina radi istine, nego poriv za djelovanjem. »Simbolički svijet Odisejev ne služi spoznaji... on je teorija djelovanja«. Za razliku od Polifema, koji se orijentira prema *izravnoj evidenciji* gradobijei Odisej orijentira se prema situaciji, koje još nema ali koju on privodi i konstruira svojim postupcima. »Krvava povijest 'civiliziranja' svijeta od strane Zapada je pokazala, da 'prirodni narodi' nisu imali nikakvu šansu protiv ove forme mišljenja.«

Spomenuta dvovaljanost logike bremenita je posljedicama ne samo u ezoteričnim predjelima filozofije i znanstvenog istraživanja nego i u ezoteriči društvenih zbivanja. »Formalne strukture što počinju na dvovaljanosti logici vazda se potcjenjuju u njihovu društvenu značenju... Tek kada formu pojмимо kao nešto navlastito, od sadržaja neovisno, što predstavlja neku vlastitu realnost, nazire se njezin prilog društvenoj sintezi. Sadržajne različitosti mogu se preko forme povezivati jedna na drugu a da ne zapostave tu različitost. Ako se dvije različite stvari mogu povezati s istom formalnom strukturom, onda se one mogu povezati i jedna s drugom. Formalni sistemi konstituiraju stoga javno područje, područje društvenoga djelovanja. Individue mogu svaka na svoj način za sebe raditi, živjeti i misliti u svojim lokalnim sklopovima, od važnosti je da oni mogu u dostatnoj mjeri apstrahirati od svoje subjektivnosti, kako bi se uz mogli vezati uz formalna pravila javnog saobraćanja, uz sisteme prava, jezik, prometna pravila, forme učivosti, uz formu

vrijednosti etc. Ta sposobnost apstrakcije tvori zrelu odraslu osobu u našem društvu.«

S druge strane, dvovaljanost je interna pretpostavka operacionalnosti. Ta se tema naširoko raspravlja u poglavlju »Točke loma tehnološkijske civilizacije — Kriza zapadnog mišljenja«. Jedna je od temeljnih teza ovog poglavlja: znanost nije otkrivanje nego *produkcija*, istina se ne nalazi i ne zatiče, nego proizvodi. Autorima je posebno stalo do toga da ukažu na granice establiiranog produkcijskog pogona znanosti, uzimajući pritom kritički u obzir u posljednje vrijeme sve većma naraslu literaturu i autore, koji svjesni tih granica, kušaju razviti alternativne modele znanosti (Capra, Fergusson, Thomson, Maturana, Varela, Prigogine, Vester i dr.). Ipak, predominantna je fascinacija paradoksom, da se onaj isti subjekt što se tako konzekventno izdigao iznad samoniklih sveza prirode danas zatekao u opasnoj blizini toga da postane pukom marionetom »objektivnih«, sadržajnih nužnosti, goli izvršitelj heteronomnih funkcija u autonomno establiiranom poretku stvari neovisno, često nasuprot subjektive volje: (Opravdava li to dijagnozu u smislu »iščezavanja subjekta« ostavimo to sada po strani). U različitim smjerovima autori traže odgovore na pitanja što proizlaze iz tog paradoksa. Odgovori se centriraju oko rascjepa relacije subjekt-objekt, sam rascjep interpretira kao neizbježnu konzekvenciju dvovaljanosti logike. Rečeno u abrevijaturama: spoznaja jedinstvenih, u različitosti identičnih predmeta pretpostavlja u njih razlučen identični subjekt i tek on — uz cijenu svoje od zbijanja otrgnute izoliranosti — omogućuje, tako reći odozgo, povezivanje srodnih različitosti (»znanstveni« predmet za razliku od prirodnoga) do objektnih identiteta. Kao produkti ove produkcije preparati operative apstrakcije vode — kontekstualno neovisno — samostalan život, oni su tako reći transportabilni i spremni za uporabu. Izručujući instant-objekte tržištu znanstveni subjekt apsolvira sebe od odgovornosti za njihovu daljnju sudbinu; od njega se ne očekuje moralna kompetencija za njihovu uporabu. Ona pada drugima u dio. To što izgleda na prvi pogled bezazleno, kada je npr. riječ o sredstvu za impregnaciju, sve je prije nego to, kada je npr. riječ o genetičkoj tehnologiji.

Čitatelj je dosad zacijelo već uočio ne-uočljivi govor o logici, kao i zbudjujuće traženje veza između logike i oblika života društvenopovijesne zbilje — zbudjujućih uto-

liko ukoliko je u ustaljenim predodžbama baš logika klasični *topos* neutralno vanvremene, na sve jednako primjenjive i spram svega podjednako indiferentne discipline. Autori se izriješkom nadovezuju na djelo Gotharda Günthera, koji je kušao izgraditi koncepciju transklasične, ne više aristotelovske, polivalentne a metodički operacionalne logike (najpoznatije mu je djelo *Ideje i nacrt ne-aristotelovske logike*).

Güntherove teze interpretirali su autori na taj način što su čitavu dosadašnju logiku — dakako i sve ono što iz te logike proizlazi — interpretirali kao *teoriju djelovanja*, ali ne kao teoriju djelatnog subjekta (jer po Güntheru logika djelatnog subjekta nije dvovaljana nego polivalentna; dvovaljanom tek postaje u perspektivi intersubjektivnosti: »objektivnog« subjekta), nego *djelatnog objekta*. Njegova definitivna realizacija je pametni stroj, kompjutor.

Mi ćemo dakako preskočiti nadalje zanimljive analize vezane uz probleme implementirane teorije, »materijaliziranog duha« i autonomiziranja strojnih sistema.

Zaključna perspektiva mogla bi se ovako opisati: budući da se proces implementiranja premješta sve više u tehničke sisteme, oslobađa se prostor za ponovno doseganje subjektivnosti iako je individuumu objektivno dodijeljeno periferno mjesto na rubu i pokraj tih sistema.

»Nalazimo se pred slijedećom dilemom: individualni prostori slobode čovjeka... postaju sve većima, dočim oni sami ostaju u ulozu objekta naspram moći strojnih sistema. Ti sistemi funkcioniraju prema dvovaljanjoj logici, koja tlme nužno ostaje društveno relevantnom logikom. Tu već leži proturječje: samo preko te logike moguć je zahvat u društveno relevantne integracijske sisteme. Istodobno baš njihova svojstva sprečavaju da se ljudi prema tim društvenim sistemima mogu odnositi kao subjekti. Hoćemo li (ponovno) dohvatiti našu društvenu suverenost, bila bi od prijete potrebe teorija koja razara granice dvovaljanosti logike a da pritom ne napusti klasičnom logikom već dosegnuti stupanj operacionalnosti.«

Prema autorima riječ je o ulozu znanosti i znanstvene teorije. »*Nekoje znanosti, koja bi htjela riješiti goruće probleme današnjice ne radi se o tome, razumjeti prirodu, nego bi joj bilo zadaćom, razumjeti vlastitu djelatnost.*«

Boris Hudoletnjak

Andelko Milardović

Spontanost i institucionalnost

Kairos, Beograd, 1989.

Andelko Milardović, politolog mlađe generacije i autor zavidnog broja znanstvenih i stručnih radova, pružio je na uvid znanstvenoj ali i široj javnosti preinačen tekst doktorske dizertacije »Spontano i institucionalno političko djelovanje« (Sociologijsko-političko i politologijsko određenje dva modaliteta političkog djelovanja). Analiza tih dviju kategorija političkog djelovanja posljedica je nakane »utemeljenja politologije kao znanosti o političkom djelovanju«. (*Spontanost i institucionalnost* str. 6).

Značajan problem s kojim se je autor susreo jest nedostatak teorijskog uzora pri politologijskoj interpretaciji pojma spontanosti. Metodologijski problem je riješio navodeanjem niza povijesnih primjera spontanog djelovanja, prethodno ukazujući na različita tumačenja navedenoga pojma.

Na početku tematiziranja spontanog djelovanja Milardović određuje masu kao subjekt spontanog djelovanja, navodeći istovremeno nekoliko definicija mase (Ortege y Gasset, Le Bona, Canettia). Zanimljivo je da jezgra mase (»kristali mase«) nije spontana. Nju čini ograničen broj članova za koje vrijede stroga pravila (E. Canetti, *Masa i moć*, GHZ, Zagreb, str. 12), ali je rast mase potpuno spontano djelovanje. Upravo je potreba za rastom prva i najvažnija značajka mase. Ona postoji toliko dugo dok ima neki ostvaren cilj. Značajno je to da čovjek u masi nadilazi svoje granice, sve u želji za rasterećenjem. Nakon ovih određenja, autor navodi prve oblike spontanog djelovanja u povijesti, kao što su ustanici robova i seljaka itd. Za sve njih je karakteristično da im je povod za spontano djelovanje (»žalac«) uglavnom nasilje vlasti »koje se sistematski provodi nad određenom klasom ili društvenom grupom« (»Spontanost«...str. 20). Razlozi za neuspjeh ovoga tipa djelovanja nalaze se u slaboj povezanosti i u prenatlaženosti spontanosti.

Slijedeći oblik spontanog djelovanja, pogotovo u samom nastanku pojave, jesu štrajkovi, kao izraz industrijskih konflikata. Autor zatim na nekoliko konkretnih primjera, u

Poljskoj i Jugoslaviji, analizira potek, oblike, odnose aktera u štrajku itd. Tekst je pisan prije normativne regulacije štrajka, te pretpostavljamo da će i kod nas, kao i u razvijenim industrijskim zemljama, sfera industrijskih odnosa biti više podvrgnuta reguliranju, kolektivnom pregovaranju sindikata i poslodavaca te će spontano djelovanje na tom području biti svedeno uglavnom na tzv. «divlje štrajkove». Analiza je svejedno iznimno korisna jer pokazuje da se štrajk u jugoslavenskom društvu javlja «kao posljednje sredstvo borbe, kada se institucionalnom procedurom više ne mogu artikulirati interesi faktora rada» (str. 34).

Na koncu ovoga bloka ukazuje se i na druge oblike spontanog djelovanja, koji su situirani unutar suvremenih demokratskih društava, kao što su demonstracije, studentski i omladinski buntovi, protesti, manifestacije i hepeninzi.

Sličnih metodoloških problema s institucionalnim djelovanjem autor nije imao jer je takvo djelovanje iz različitih perspektiva i unutar različitih teorijskih pravaca često tematizirano. Za sociološki aspekt je značajno da tretira institucije kao «egzistencijalne utvrde ili relativno trajne oblike života» (str. 44). Politološka analiza ističe da se političko institucionalno djelovanje zbiva unutar države ili političkog sustava. Posebno je značajno to da u demokratskim poredcima, za razliku od autoritarnih poredaka, postoji kontrola javne vlasti. Autor potom tematizira sljedeće koncepte institucionalnog političkog djelovanja: liberalni, konzervativni/neokonzervativni, birokratsko-konzervativni i birokratsko-socijalistički.

Pretpostavka i bitna odrednica liberalnog političkog djelovanja je «racionalnost izražena u zakonitosti koja omogućuje sistem političkih prava i sloboda koje se odvijaju unutar institucionalnog poretka, utemeljenog na općem zakonu» (str. 48). Konzervativizam se često javlja kao rezultat krize, želi očuvati stare vrednote i temelji se na iracionalizmu, kritici prosvjetiteljstva i tradiciji. Proces masifikacije društava doveo je do potrebe veće organizacije, a time i do jačanja birokratskih institucija. One postaju središte političke moći. Politička država prerasta u upravnu državu. «Birokratsko djelovanje orijentirano je prema utvrđenim propisima, pravilima, aklima». Takav tip institucije je, po Weberu, superiorniji od drugih, vrlo je postojan i teško je promjenjiv. Kao takav čest je razlog za pojavu antiinstitucionalnih pokreta.

Nakon općenitih razmatranja o navedenim kategorijama, autor ih tematizira u kontekstu suvremenosti. Svjetska strukturalna kriza kontekst je nastanka niza novih društvenih pokreta. Predmet kritike je ponajprije revolt protiv modernizacije, ali i ostale vrednote građanskog društva, ponajprije one materijalističke. Ističe se pojam kvalitete života namjesto kvantitete, pukog nagomilavanja.

Osnovno načelo djelovanja društvenih pokreta je spontanost, nema čvrste organiziranosti, na osnovi pravila i normi, nema hijerarhije itd. Novi društveni pokreti se temelje na nizu alternativnih kulturnih i društvenih vrednota kao što su: komunitarnost, osjećaj za prirodu, alternativne tehnologije i alternativni izvori energije, alternativna politička kultura te postmaterijalističke vrednote. Slojevi koje pokreću ova pitanja dolaze uglavnom iz redova studenata te uopće intelektualaca. Pretpostavka za takvo djelovanje je dakako društvo blagostanja, tako da predstavnici tih slojeva, rasterećeni materijalnih problema, svoju pažnju i društveni angažman mogu posvetiti alternativnim problemima. Autor je konkretizaciju novih društvenih pokreta iznio na primjeru SR Njemačke. Ukazao je na kontekst i društvenu uvjetovanost alternativnih pokreta, iznio nekoliko klasifikacija i karakteristika, ukazao i na institucionalizaciju nekih od tih pokreta («Zeleni»). Također su zanimljive i preinake koje se unose u poredak od strane jednog od aktera koji sada prihvaća pravila parlamentarne igre ali prenosi volju i način mišljenja i ponašanja svoje društvene osnovice. Riječ je o nastanku nove političke paradigme koja će svakako utjecati i na ostale etablirane političke aktere.

Poseban je slučaj pozicije i djelovanja alternativnih pokreta u socijalizmu. «Bez obzira na perestrojku na Istoku ne može se govoriti o prihvaćenosti novih društvenih pokreta. Oni će još dugo biti u oporbi s autoritarnim institucijama i birokratskim konzervativcima» (str. 86). No, ovdje bismo svakako mogli dodati i to da su socijalistička društva sve samo ne društva socijalnog blagostanja te se alternativne, postmaterijalističke vrednote vjerojatno neće u hijerarhiji vrednota na individualnom ili socijalnom nivou nalaziti na samom vrhu, te shodno tome, biti među prvim pokretačima i motivima za političko djelovanje.

Autor nam poslije daje genezu i osnovne karakteristike u nas prisutnih novih društvenih pokreta kao što su mirovni, ekološki, fe-

ministički i duhovni pokret. Zanimljiva je i analiza kako legalni politički akteri gledaju na politički prostor. Ukoliko se ta grudišta razmiraju, primjetno je prisustvo crno-bijele slike o novim društvenim pokretima. Ukoliko su ideološki neoprečni, pristanu li na djelovanje unutar SSRN itd., tada se mogu podržati, u protivnom im prijete diskvalifikacija iz političkog prostora. Prisutna je dakle »ograničena tolerancija« prema novim inicijativama. Dakle »ako inicijative nisu smještene u kontekst pravila igre, granice tolerancije se sužavaju, brišu i prestaju, dok im se prethodno podarena legitimacija oduzima« (str. 102). No, za mnoge predstavnike »birokratske vlasti i dogmatičare« već je i sama pojava novih inicijativa ukazivala na neprirodnost i stranost našem političkom sustavu, te su poduzimali sve kako bi ih onemogućili.

Na koncu studije Milardović je ukazao na nastanak novih pluralističkih inicijativa u vrijeme sveopće jugoslavenske krize, a u kontekstu krize postojećeg institucionalnog djelovanja. Prvo se autor kratko osvrće na mitinge u vezi s položajem na Kosovu, kao značajnim i masovnim oblicima spontanog djelovanja. Naravno, nije riječ o čistom obliku spontanog djelovanja nego o »organiziranoj spontanosti«. Prihvaćen je stav SSRNJ da su »mitinzi demokratski oblik artikulacije političke volje«. Možda se autoru može uputiti prigovor da u analizi mitinga nije uopće tematizirao mitinge i druge oblike spontanosti protesta Albanaca, kao drugi oblik »organizirane spontanosti« te ukazao na njihovu međusobnu interakciju. Autor zaključuje da je »za politologiju i sociologiju ovakav tip demokratskog političkog djelovanja« vrlo upitan. Zanimljivo je ovdje da se, s jedne strane, spontana djelovanja u socijalizmu pojavljuju kao izazov na poredak, ali, s druge strane, barem u slučaju spomenutih mitinga, i kao sredstvo očuvanja poretka, sredstvo popunjavanja legitimacijskog deficita, koji karakterizira u znatnoj mjeri socijalističke poretke.

Dio koji slijedi svakako nije reprezentativan za prikaz političkog pluralizma, koji je doživio kulminaciju neposredno prije izbora u Sloveniji i Hrvatskoj, a nije ni mogao biti jer je tekst pisan znatno ranije, tako da mnogih političkih aktera tada nije ni bilo, ali je značajan kao presjek tadašnjeg »duha vremena«.

Novonastale inicijative Milardović dijeli na demokratske, socijaldemokratske/liberalne te na konzervativne, a konzervativne još

dijeli na nacional-konzervativne i socijal-konzervativne. Već tada Milardović ističe da je najopće u klasnoj, neumitna ako se neće uspostaviti društvo demokratskog ustrojstva.« (str. 109). Ukoliko bi se danas pisala komparativna analiza koncepcija političkih aktera, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog njihove brojnosti, vjerojatno bi se znatnije razlikovala. Propust je vjerojatno učinjen uvrštavanjem Slovenskog demokratskog saveza u kategorijalni par sa UJDI-jem. Smatramo da bi tu slovensku stranku valjalo uspoređivati sa HDZ-om, zbog njezina nacionalnog habitusa, što je i vidljivo i iz onih odrednica koje je autor uz SDS i napisao. Osim navedenih koncepcija autor je dodao i primjer jedne »evropske inicijative«.

Na koncu toga bloka ponovo su dani stavovi SSRN o tim inicijativama te stavovi predstavnika navedenih inicijativa o SSRN. Legalni politički akter se ponovo postavlja kao arbitar spram novih pluralističkih inicijativa, slično kao i spram novih društvenih alternativnih pokreta. I prije registracije, predstavnici inicijativa »moraju se obratiti Socijalističkom savezu koji o tome donosi mišljenje«. Zahtjev se može odbiti ukoliko je protivan proklamiranim temeljnim vrijednostima društva...Naš je nedvosmislen stav da se ne mogu ni konstituirati ni legalizirati nikakve političke stranke izvan, niti unutar SSRN.« (str. 116). S druge strane, SSRN se prigovara zbog nedostatka članstva, programa, legitimiteta itd. Naravno, ovakva analiza više nije na dnevnom redu ali zorno ukazuje na ponašanje vladajućeg nedemokratskog, institucionalnog poretka prema spontanom političkom djelovanju i uopće drugim političkim akterima. Milardović konstatira da su se »različite pluralističke inicijative, nošene demokratskim nakanama pojavile...kao nade u izbavljenje. One predstavljaju traganje za demokratskim modelom institucionalnog političkog djelovanja...« (str. 118).

Na koncu valja reći da je studija, osim toga što je ukazala na neopravdanu zapostavljenost pojma spontaniteta u politologiji, značajna i po tome što daje presjek odnosa jednog institucionalnog poretka u nastajanju te novih pluralističkih i alternativnih inicijativa. Studija je upravo dokument jednog duha vremena, nalazi se na značajnoj razdjelnici, i to je dodatna vrijednost ovoga rada. Moramo se nadati da će u politologiji ovakvih radova ubuduće biti znatno više.

Recenzija
UDK 316.42 - 055.2

Smiljana Leinert-Novosel

Žene — politička manjina

NIRO »Radničke novine«, Zagreb, 1990.

Popularnost ženskog pitanja na Zapadu, odakle je, kao i mnoštvo drugih stvari, stiglo do nas, vrlo je podložno utjecaju intelektualne mode. Isto se može reći i za neka druga područja društvene misli, posebno za filozofske pravce, premda u nešto manjoj mjeri. Ipak, govorenje o ženskom pitanju postiglo je, barem u akademskim sredinama, izvjestan dignitet estabriranjem »ženskih studija«, »ženskog pisma«, nezavisnih ženskih organizacija, koje dosta uspješno djeluju kao grupe za pritisak itd. Kod nas to nipošto nije slučaj. Teorijsko bavljenje ženskim pitanjem mogu si dopustiti oni (one) koje nemaju pretenzija na ozbiljniji akademski/znanstveni status, a oni, pak koji takve pretenzije imaju, njime se bave tako da se implicitno ili eksplicitno, odriču bilo kakve veze s feminističkom ideologijom.

Knjiga *Žene — politička manjina* pripada ovoj drugoj kategoriji slučajeva. Polaziše knjige, doduše, jest feminističko, ako feminizam razumijemo kao shvaćanje da žene imaju pravo na društvenu jednakost, tj. na jednak dio društvene moći kao i muškarci, jednostavno zato što postoje i čine više od polovice stanovništva, a danas već gotovo i polovicu zaposlenih.

Doista, žene su manjina, iako su većina. Naslov knjige *Žene — politička manjina* najprije asociira na sociološki aspekt problema. Naime, žene u društvu imaju tretman manjine, a manjina, zna se, nikada u potpunosti ne uživa prava koja legalno i formalno ima. Čitajući knjigu, međutim, ubrzo shvaćamo da

¹ Na ovome mjestu nemoguće je upuštati se u opširnije pojašnjavanje samog pojma »feminizam«, ali je neizbježno napomenuti da kod nas nikada nije postignut ni približan konsenzus o tome što feminizam jest; stoga shvaćanje tog pojma varira od stava da je to »mržnja prema muškarcima« do stava da je feminizam »ideologija spolne jednakosti i temelj društvenog djelovanja u cilju postizanja takve jednakosti«.

autorica naslovom nije htjela u čitalaca stvoriti takvu sociološku (i feminističku) asocijaciju, nego da je htjela reći da su žene manjina *u politici*, sasvim doslovce, da ih ima nesrazmjerno malo na mjestima gdje se odlučuje o društvenim poslovima. Dakako, da bi se to shvatilo ne treba ni čitati, a kamoli pisati knjige, pa to nije tema, nego tek ishodište ove knjige. Knjiga zapravo pokušava odgovoriti na pitanje o uzrocima takvog stanja. Ako bismo kao odgovor na to pitanje očekivali sociološku, politološku ili antropološku studiju, ova knjiga ne bi ispunila naša očekivanja. Knjiga *Žene — politička manjina* je i manje i više od toga.

Valja istaći pažnje vrijedan napor autorice da svoje iskaze temelji na empirijskom materijalu kojeg je prikupila vlastitim istraživanjem. Istraživala je uzorak od 90 žena, koji je podijelila u tri skupine, po kriteriju političke aktivnosti: profesionalke, volonterke, pasivne i analogni uzorak muškaraca. Podaci su dobiveni metodom sistematskog intervjua i temeljito su statistički obrađeni. Tako je zavisna varijabla »politička aktivnost« stavljena u odnos s dobi, bračnim stanjem, brojem djece, organizacijom kućanskih poslova, tipom obitelji iz koje ispitnica potječe, vrstom završenog fakulteta (sve su ispitanice visokoobrazovane), položajem na poslu, stavovima samih ispitanica o društvenoj ulozi žene, o mogućnosti utjecaja žena u politici itd. Čini mi se, međutim, da istraživanju *in gros* možemo uputiti nekoliko primjedbi. Prva od njih odnosi se na uzorak: smatram da uzorak od 90 visokoobrazovanih žena ne može biti reprezentativni uzorak ženske populacije, čega je bez sumnje svjesna i autorica, pa zaključujem da ovaj uzorak smatra reprezentativnim s obzirom na onaj dio ženske populacije koji je *potencijalno politički aktivan*, premda to nigdje eksplicite ne navodi. S obzirom da se istražuje socio-ekonomski i obrazovno atipični, možemo čak reći privilegirani, sloj žena (jer radi se o visokoobrazovanim *zaposlenim* ženama!) jasno je da će ukupna dobivena slika biti ljepša od stvarnosti. Naime, iz zaključaka se stječe opći dojam da su uzroci neaktivnosti žena u politici više psihološki nego društveni (premda je i psiha društveno uvjetovana), što zasigurno ne bi bilo po volji feministkinjama. Ipak, ova-

kav nalaz možda doista vrijedi za visokoobrazovane zaposlene žene kojima je put u političku sferu relativno otvoren, jer se tamo mnogo lakše dolazi iz sfere rada, naročito kada žena u sferi rada ima solidnu poziciju kao visokoobrazovana profesionalka, nego iz kuhinje (domaćice), tvorničke hale (manje obrazovane žene) ili biroa za zapošljavanje. Jasno je da na potonjim radnim mjestima ima znatno veći broj žena nego na radnim mjestima koja zahtijevaju visoko obrazovanje. Dakle, ako prihvatimo ograničenje da se istražuje relativno privilegirani sloj žena, onda možemo prihvatiti sve zaključke autorice i možemo smatrati posve logičnim što postavlja u osnovi psihološku hipotezu. Naime, istraživanjem verificirana hipoteza pretpostavlja da žena u politiku ulazi zbog određenih crta ličnosti, koje Smiljana Leinert-Novosel naziva »aktivističkim sindromom«. Ukoliko žena tijekom svoje socijalizacije stekne aktivistički sindrom, njezin ulazak u politiku ne mogu spriječiti ni klasične prepreke — kućanske obaveze, brak, djeca. Ipak, čini mi se donekle ishitrenim zaključak da to uopće nisu prepreke ženinom političkom angažmanu (a iz toga možemo analogijom zaključiti ni profesionalnom ili bilo kakvom drugom angažmanu), već »puki izgovor«, »vrst psihološke racionalizacije«. To što se u nekim slučajevima doista radi o izgovoru i racionalizaciji, ne znači da se tradicionalna uloga žene može u cijelosti odbaciti kao objektivna teškoća kada se radi o uključivanju žene u politički ili profesionalni život. Ovakvo odbran uzorak ne pruža mogućnost za uvjerljivost ovako dalekosežnih zaključaka.

Druga moguća primjedba odnosi se na metodu. Podaci su od ispitanika dobiveni metodom sistematskog intervjua. Iako je autorica svjesna mogućih nedostataka i ograničenja ove metode, bez obzira na vještinu intervjuaista, ona ipak dobivene podatke prihvaća bez rezerve, čak i kada su evidentno »sumnjivi«. Naime, ako zamislimo situaciju u kojoj je intervjuirana političarka profesionalka na funkciji u gradskom ili republičkom političkom tijelu, jasno je da situacija nije sasvim anonimna, jednostavno zato jer dotična funkcionarka nije anonimna u sredini u kojoj živi i radi, naprotiv, ona je javna ličnost, i jasno je da će tijekom intervjua, svjesno ili nesvjesno provoditi izvjesnu autocenzuru.

Pretpostavljam da je to razlog pretjerano ružičaste slike koja je dobivena kada se pitalo o motivima za politički rad, koji su kod svih (100%!) profesionalnih političarki intrinzični, ili kad se pitalo o korisnosti društveno-političkog rada, gdje čak 97% funkcionarki, dok se sistem raspada,² izjavljuje da je on koristan. To bi doista mogla biti psihološka racionalizacija i korekcija stavova prema društveno poželjnim. Naime, gotovo svi odgovori profesionalnih političarki izrazito su usklađeni s vladajućom ideologijom.

Upravo smo dotakli i treću moguću primjedbu, koja se odnosi na autoričino premalo uvažavanje šireg društvenog konteksta istraživanja, koji je svakako trebalo uzeti u obzir prilikom interpretacije dobivenih podataka. Jednpartijski socijalistički sistem vlasti zahtijeva da njegovi aktivisti budu sasvim konformirane (i konformističke) ličnosti koje neće dovoditi u pitanje temeljne ideološke vrijednosti, pa stoga nekonformistička ličnost nikako nije mogla doprijeti do iole značajnije političke funkcije. Poželjan je bio i socijalistički obiteljski pedigre. Sve je to vidljivo iz upravo navedenih odgovora o motivaciji i stavu prema političkom radu, ali i iz odgovora profesionalnih političarki da njihov politički stav nije negativna reakcija na stavove u obitelji u kojoj su odrasle, i to u 100% slučajeva. Takav postotak je uvijek izvjestan kuriozitet i u normalnoj ga je ljudskoj raznolikosti teško postići, pa uvijek nudi mogućnost interpretacije »između redaka«. Čak i ako je plod potpune iskrenosti politički aktivnih žena, kod kojih se više puta ponavlja, trebalo bi propitati zašto su one tako »nenormalno« homogena skupina; da li zbog premalog uzorka, u kojem su moguće slučajnosti, ili zbog obilježja političkog sistema koji zahtijeva sasvim određeni tip ličnosti!

Zanimljivi su nalazi o razlici između ženskog i muškog uzorka u odgovorima i cjelokupnom odnosu prema intervjuu i istraživanju. Ovdje su ponašanja i odgovori potpuno u granicama očekivanog i mogu se razumjeti uzimajući u obzir razlike u društvenim ulogama spolova u patrijarhalnom društvu. Autorica navodi da je ovo bio manje ugodan dio istraživanja, jer intervjuirani muškarci pokazuju tipičnu nezainteresira-

² Ženski dio uzorka intervjuiran u toku 1988. godine.

nost za ovakvu temu koju vjerojatno doživljavaju kao »tudi problem«. U osnovi su patrijarhalno usmjereni, premda ne na eksplicitnoj razini. Svoj politički angažman doživljavaju profesionalnije, s manje idealizma, a ekstrinzične motivacije su prisutnije nego kod žena, bez obzira da li se radi o profesionalnim političarima ili volonterima.

Čini mi se da za to postoji nekoliko temeljnih društvenih razloga, koji i inače razlikuju stavove muškaraca i žena o vlastitom profesionalnom djelovanju. U središtu društvene uloge muškarca je profesija, bila to politika ili nešto drugo, s obzirom na temeljnu mušku ulogu »hranitelja obitelji.« Stoga je društveno prihvatljivije da muškarac bude kompetitivan, ambiciozan, koristoljubiv. Mnogo mu se teže oprašta ako je u poslu neuspješan, ne gledajući pritom društvene, nego osobne ciljeve, što treba napomenuti ako govorimo o političkim aktivistima. To je vjerojatno i razlog što muškarci, kako navodi autorica, na političku i društvenu krizu gledaju pesimističnije i »paničnije« — perspektiva gubitka funkcije za muškarca doista jest tragičnija, jer on to ne može kompenzirati »rezervnom« ulogom u obitelji. Čini se da ove psihološke razlike u stavovima i ponašanjima muškaraca i žena, kada se radi o njihovom profesionalnom angažmanu, proizlaze prije svega iz zadanih spolnih uloga koje kao društvo nismo gotovo nimalo doveli u pitanje. Ovu »prtljagu konzervativizma« konstatira i autorica.

Primjedbe koje sam navela pišući o knjizi *Žene — politička manjina* dr. Smiljane Leinert-Novosel, više su izraz slaganja s autoričinim stavom da »...je neizvedivo izdvojiti jedan društveni problem, a istodobno ostaviti po strani druga područja«, nego kritika njezina rada. Svako istraživanje u društvenim znanostima uvijek ostaje nedorečeno, otvara mnoštvo novih problema i zahtijeva daljnja istraživanja. Kada se radi o ovom istraživanju, takav dojam stvara djelomično zanemarivanje politološkog i sociološkog aspekta problema u obradi i interpretaciji empirijskih podataka.

Autorica se, naime, dosljedno posvetila verificiranju varijable »aktivistički sindrom«, odnosno hipoteze koja pretpostavlja da je aktivistički sindrom stečen socijalizacijom »kri- vac« što se određene žene bave politikom, što je psihološka hipoteza, koja eminentno

socio-politološku temu *Žene — politička manjina* »vuče« na teren psihologije. Time čitatelj (čitateljica), premda je istraživanje posve korektno napravljeno, ostaje djelomično uskraćen za očekivani socio-politološki aspekt problema, odnosno interpretaciju dobivenih podataka.

S obzirom na neistraženu kompleksnost ženskog pitanja u nas, ova je knjiga dobrodošao podsjetnik na brojne neistražene teorijske i neriješene praktičke probleme. Čini se da vrijeme ženskog pitanja kod nas tek dolazi: ono danas ima šansu da stekne teorijski i društveni legitimitet, ali i da bude sasvim marginalizirano valom novog konzervativizma. Mnogo će ovisiti o tome kako će ženska polovica demosa znati iskoristiti demokratsku šansu. Dosadašnji kratki period višestranačja ne daje nam pravo na preveliki optimizam.

Veljka Čolić-Peisker

Prikaz

UDK 32.01+321.01+323.1

Benedict Anderson

Nacija: Zamišljena zajednica

(Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)

Školska knjiga, Zagreb 1990

Budući da uvida da dugo predviđani »kraj ere nacionalizma« uopće nije na vidiku, a da su i marksističke i liberalne teorije u razmišljanju o ovome pitanju malaksale, Benedict Anderson knjigom *Nacije: zamišljena zajednica*, po vlastitim riječima, »pokušava ponuditi neka rješenja za bolje tumačenje 'anomalije' nacionalizma«. Polazeći od pojma *nation-ness* (bivanja-nacijom), autor uvida da je riječ o kulturnoj tvorbi posebne vrste. Analizirajući nastanak i razvoj te tvorbe, Anderson, za razliku od većine autora, u raspravu uvodi i neevropske kulture, dakle, deevropeizira bivanje-nacijom.

Želeći definirati naciju, Anderson se oslanja na Hughu Seton-Watsona, koji u knjizi *Nacije i država* (Globus, Zagreb 1980) naglašava kako je »prisiljen zaključiti kako nije moguće postaviti 'znanstvenu definiciju' pojma nacije, a ipak fenomen postoji i postojat

će. Jedino što bih ovdje mogao reći jest da nacija postoji kad »znatan broj ljudi u nekoj zajednici smatra da tvori naciju, ili se ponaša kao da je tvori« (Nacije i države, str. 29). Anderson riječ »smatra« u ovoj Seton-Watsonovoj »definiciji« zamjenjuje riječju »zamišlja«, pa otuda i izvodi svoju definiciju nacije: »To je zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena«. (str. 17).

Svoju definiciju, nadalje, raščlanjuje u četiri elementa. Nacija je zamišljena stoga što »pripadnici čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njima, a ipak u mislima svakoga od njih živi slika njihova zajedništva«. Nacija je zamišljena kao ograničena, jer svaka ima određene, iako rastezljive, granice, i nijedna nije zamišljena tako da se poklapa sa cjelokupnim ljudskim rodom. Nacija je zamišljena kao suverena, jer se pojavila onda kada su prosvjetiteljstvo i građanska revolucija razorili legitimitet hijerarhijskoga dinastičkog kraljevstva, koje je vladalo milošću božjom. San o slobodi na ovome stadiju izjednačavan je sa zahtjevom da, ako sudbinom već upravlja Bog, onda neka to bude bez posrednika. *Simbol ove slobode suverena je država.* I na kraju, nacija je zamišljena kao zajednica, »zato što se bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koji mogu u njoj vladati, ona uvijek zamišlja kao snažno horizontalno drugarstvo«. Upravo u ovoj dimenziji Anderson očitava snagu ovoga, kako kaže, »ograničenog proizvoda zamišljanja«, jer su upravo »zbog tog osjećaja bratstva u toku posljednja dva stoljeća milijuni ljudi ako već ne ubijali, a ono drage volje pošli u smrt...«

Tragajući za kulturnim korijenima nacionalizma, autor uočava da se ni marksistička ni liberalna ideologija pretjerano ne bave ni smrću ni besmrtnošću, a to što se nacionalistički mentalitet njima bavi, očividno pokazuje njegovu veliku sličnost s religioznim. Na tu vezu, po Andersenovu mišljenju, upozorava i činjenica da je 18. stoljeće, koje je u Zapadnoj Evropi stoljeće početka ere nacionalizma, ujedno i vrijeme smiraja religioznoga načina razmišljanja. Slabljenje religioznoga vjerovanja ostavilo je prazninu i bilo je potrebno pronaći »svjetovni način da se sudbina pretvori u kontinuitet, da se slučaju da smisao«. (str. 21). Upravo je to, po autorovu mišljenju, magija nacionalnoga, jer,

kako kaže Debray, »puki je slučaj da sam rođen kao Francuz, ali, konačno, Francuska je vječna«.

Polazeći od te sličnosti nacionalnoga i religijskoga, autor uočava da su nacije uopće postale zamislive tek onda kada su vlast nad ljudskim duhom igubile tri koncepcije. Prva je, po njemu, ideja da određeni pisani jezik omogućava privilegirani pristup istini, a iz te je ideje bio izveden opstoj transkontinentalnih religijskih zajednica (veza kršćanstva i latinskoga, odnosno islama i arapskoga). Druga je ideja vjerovanje da je društvo organizirano tako da prirodno mora biti podređeno uzvišenome, od boga određenome vladaru-monarhu. Treća je ideja shvaćanje vremena u kome je kozmologija nerazdruživo vezana s poviješću. Odumiranje tih međusobno povezanih izvjesnosti, koje se odvijalo sporo i neravnomjerno, grubo je odvojilo kozmologiju i povijest, i dovelo do nužnoga traganja za novim načinom smiselnoga povezivanja bratstva, moći i vremena. Autor uočava da je tu potragu najviše ubrzao, i razvoju nacionalne ideologije najviše pridonio, razvoj tiskarskoga kapitalizma, koji je sve većemu broju ljudi omogućavao »da sebe dovedu u vezu s drugima i da o sebi misle na nove načine«.

Autor se zatim posvećuje izučavanju nastajanja novih nacija u okvirima imperijalnih kolonija, koje u ovim procesima prethode Evropi. Anderson naglašava da, kada govorimo o Brazilu, SAD ili o bivšim španjolskim kolonijama koje krajem 18. i početkom 19. stoljeća postaju samostalne države, jezik, koji je bio bitan element stvaranja evropskih nacija, nije ono po čemu bi se one razlikovale od imperijalnih metropola. Uvodeći za Evropu veoma uvjerljivu Nairnovu tvrdnju da je »pojava nacionalizma u posve modernom smislu povezana sa političkim krštenjem nižih klasa... Premda su se u nekim slučajevima protivili demokraciji, nacionalistički su se pokreti redovito odlikovali populističkim gleđištem i težili da u politički život uvuku niže klase. U najtipičnijim slučajevima vodstvo, sastavljeno od nesmiirenih pripadnika srednje klase i intelektualaca, pokušavalo je prodramati niže klase i usmjeriti njihovu energiju prema podršci novim državama«.

Amerika 18. stoljeća gotovo da i nije poznavala srednju klasu, a i intelektualni je sloj bio tek marginalan. Vodstvo nacionalnih re-

volucija bilo je u rukama dobrostojećih veleposjednika, udruženih s mnogo manjim brojem trgovaca, pravnika, vojnika i mjesnih i pokrajinskih službenika. Ako su evropske nacionalne revolucije implicirale »uključivanje nižih klasa u politički život«, ovdje se radilo o suprotnome procesu. Naime, jedan od ključnih činilaca koji je podsticao tendencije oslobađanja od kolonijalne metropole bio je strah od političke mobilizacije »nižih klasa«, odnosno od pobune Indijanaca i crnih robova.

Tražeći odgovor na pitanje zašto kreolske (kreol je osoba evropskoga podrijetla rođena u Americi, odnosno, prema kasnijoj definiciji, bilo gdje izvan Evrope), zajednice tako rano razvijaju svoju predodžbu o bivanju nacijom, mnogo ranije nego li veći dio Evrope, Anderson otkriva dva činioca koja su na to utjecala. Jedan je jačanje vlasti Madrida i »drugo osvajanje Amerike« za Karla III, koje je pratilo efikasnije ubiranje poreza, uvođenje novih davanja, jačanje trgovinskoga monopola metropole, ograničavanje trgovine unutar zapadne hemisfere i novo masovno useljavanje poluotočana, a drugi je širenje slobodarskih ideja i odjek francuske revolucije, koji se odražava u snažnom republikanizmu netom osamostaljenih zajednica.

Za proces bivanja nacijom Anderson nalazi značajnom činjenicu da je svaka od novih južnoameričkih država bila zasebna administrativna jedinica od 16. do 18. stoljeća, a dok je prvobitni oblik administrativnih jedinica bio donekle proizvoljan, granice s vremenom, pod utjecajem geografskih, političkih i ekonomskih faktora, postaju stvarnima. Na to su posebice utjecale izuzetno slabe prometne veze u predindustrijsko doba i trgovinska politika Madrida, jer, kako naglašava Masur, »svaka je konkurencija s maticom zemljom bila Amerikancima zabranjena, pa čak ni pojedini dijelovi kontinenta nisu mogli međusobno trgovati. Američka roba na putu iz jednoga dijela Amerike u drugi morala je putovati zaobilazno, kroz španjolske luke, a španjolska je trgovačka mornarica imala monopol nad trgovinom s kolonijama« (str. 55). Ovo je bila osnovica koja je omogućila stvaranje nacionalnih entiteta poput Čilea, Venezuele i Meksika, dakle, poistovjećivanja više kreolske klase s domorocima, a ne sa etnički bližim im Evropljanima.

Autor pokazuje kako je za održavanje transkontinentalnih religija ključno značenje imala koreografija velikih vjerskih hodočašća, koja su uvijek sadržavala dva aspekta: velike horde nepismenih govornika vernakulara (narodnih jezika) stvarale su gustu fizičku stvarnost ceremonijalnoga kretanja, a tanak je sloj pismenih dvojezičnih stručnjaka, iz svijetu vernakularskih zajednica, svojim sljedbenicima tumačio značenje kretanja, o kome je do pojave tiska isključivo ovisio opstoj zamišljene zajednice. Prosvijeđeni apsolutizam 18. stoljeća izaziva novi tip putovanja. Njegov cilj bila je unifikacija upravnoga procesa, koja omogućava izmjenu ljudi i dokumenata cjelinom imperije. Takva unifikacija omogućava uvođenje, regrutaciju, novih činovnika, bez osobne moći, koji služe prenošenju volje vladara, i mnogo su im lojalniji od decentralističkoga i partikularističkoga plemstva. Putovanje apsolutističkih činovnika, naglašava autor, znatno se razlikuje od putovanja feudalnih činovnika. Dok je feudalni plemić putovao kružno, s posjeda u centar na investituru, a odatle natrag na očev posjed, činovnikov je put drukčije određen. Prije svega, njegovom sposobnošću, a nije usmjeren prema centru, već pred sobom vidi vrhunac. Kao i na hodočašću, i na ovome putovanju službenici se susreću sa suputnicima koji prelaze jednak put, i time se među njima stvaraju solidarnost i ideologijsko zajedništvo. Međutim, ekspanzija kraljevstva rane moderne Evrope izvan kontinenta ne nastavlja funkcionirati prema principu da uspješnost i put službenika ovise isključivo o njegovim sposobnostima, a ne i o podrijetlu. Nezamislivo je, naime, bilo da se neki kreol uspe na važan položaj u Španjolskoj. Kreolu je vrhunac karijere mogao biti položaj u glavnome gradu imperijalne administrativne jedinice u kojoj se nalazio. Autor primjećuje da je činovnik kreol »na svom stiješnjem hodočašću nailazio na suputnike koji su sve više osjećali da se njihovo zajedništvo ne zasniva samo na dosegu tog hodočašća već i na zajedničkoj sudbini rođenja s onu stranu Atlantika... onaj tko je rođen s onu stranu Atlantika nije mogao biti pravim Španjolcem, ergo, poluotočanin rođen u Španjolskoj nije mogao biti pravim Amerikancem«. Ograničenost ovoga hodočašća kreolskih činovnika, uočava Anderson, mogla je imati ozbiljnije posljedice tek kada je njihov teritorijalni opseg mogao biti zamišljen kao nacija, dakle, nakon pojave

tiskarskoga kapitalizma, koji se u Americi razvio tek izdavanjem novina. Kreolski provincijski tiskari i činovnici, osuđeni na služnje u provinciji u kojoj su rođeni, imali su odlučujuću ulogu u kreiranju zamišljene zajednice — nacije, koja je obuhvaćala i kreole i domoroce, ali isključivala poluotočane.

Kada govori o konstituiranju evropskih nacija, autor na njih gleda kao na tvorcine građanske klase. Uvida da tradicionalna aristokracija, zbog malobrojnosti sloja, učvršćenosti političke baze i personalizacije političkih odnosa, tvori zajednicu koja je istovremeno i konkretna i zamišljena. Nepismeno je, plemstvo, stoga, moglo opstajati kao plemstvo, što međutim, nije slučaj i sa buržoazijom, jer je to klasa koja je povezana jedino reverberacijom, a kapitalist je svjestan postojanja na tisuće sebi sličnih putem tiskana jezika. Međutim, da bi buržoazija mogla provesti stvaranje nacije kao zamišljene zajednice, bilo je potrebno pridobiti podršku narodnih masa, a to je bilo moguće porastom pismenosti, kada su one otkrivale jezik kojime su i do tada skrušeno govorile, kao kulturnu vrijednost, uzdignutu tiskom. Za Evropu, stoga, vrijedi Nairnova tvrdnja da je »nova buržoaska inteligencija nacionalizma morala pozvati narodne mase da uđu u povijest a pozivnica je morala biti napisana na njima razumljivom jeziku« (str. 77).

Kao rezultat ovoga procesa homogenizacije nacije Anderson uočava stvaranje slijedećih zamišljenih stvarnosti: »nacionalne države, institucije republike, općega prava glasa, narodne suverenosti, nacionalne zastave i himne, te dokidanje njihovih konceptualnih suprotnosti: dinastičkih imperija, institucija monarhije, apsolutizma, podaništva, nasljednoga plemstva, kmetstva, geta itd.«, pa je, kako kaže, »već u drugom desetljeću 19. stoljeća, ako ne i ranije, »model' jedine moguće nezavisne nacionalne države, bio na raspolaganju kradljivcima ideja«. (str. 78).

Idući val »zamišljanja« nacije Anderson vezuje uz Seaton-Watsonovu ciničnu definiciju »službenoga nacionalizma« koju najbolje definira caristička rusizacija. Službene je nacionalizme, kako kaže autor, »najbolje shvatiti kao sredstvo da se združi naturalizacija i zadržavanje dinastičke vlasti, osobito nad ogromnim višejezičnim područjem skupljenim još od srednjeg vijeka; ili, drugim riječima, da se rastegne uska, tijesna koža

nacije oko orijaškog tijela imperije« (str. 81). I u ovome procesu ključno značenje ima jezik. Tako se prosvijećeni apsolutist Josip II, osjetivši potrebu da carstvo poveže unificirajućim jezikom, odlučuje da latinski zamjenjuje njemačkim jezikom, koji je pod sobom imao ogromnu kulturu i književnost, a u svakoj je provinciji postojala brojna manjina koja se njime koristila. Habzburgovcima, dakle, germanizacija nije bila svjestan politički cilj. Međutim, kako je sredinom 19. stoljeća u svim evropskim monarhijama postojao neki vernakular kao jezik države, među monarhima se pojavila značajna sklonost kretanja prema nacionalnoj identifikaciji koja ih je mamlila. Tako je, na primjer, car Wilhelm II sam sebi dodijelio ulogu »Nijemca«, i time u znatnome promijenio karakter dotadašnje monarhije, preuzimajući reprezentativnu funkciju, a time de facto napuštajući dotadašnji princip predestinacije u dinastičkome kraljevstvu. Službeni je nacionalizam, nadalje, imao svrhu da prikriva nesklad između nacije i dinastičkoga kraljevstva. Odatle se u cijelome svijetu kojime je vladao službeni nacionalizam javlja isti tip proturječnosti. Slovaci mogu biti ungarizirani, Korejci japanizirani, ali im nikada neće biti dopušteno da vladaju Madarima ili Japancima. Stoga, popratna pojava službenoga nacionalizma nije bio samo rasizam nego i formiranje nacije u srži imperije, a te su se nacije instinktivno protivile »stranoj« vladavini.

Prvi je svjetski rat okončao razdoblje opstojanja dinastičkih kraljevstava, legitimnom međunarodnom normom postaje nacionalna država, pa su se tako i preživjela dinastička carstva predstavljala pod nacionalnim stiježom. Posljednji val stvaranja nacija krajem 19. i u toku 20. stoljeća Anderson vezuje uz tri faktora. Prvi je povećavanje fizičke pokretljivosti, koju su omogućili najprije željeznica i parobrod, a kasnije cestovni promet i avijacija. Drugi je faktor bila veličina globalnih evropskih imperija koja je sama po sebi iziskivala velik broj činovnika za obnašanje vlasti, posebice kako su rastle socijalne funkcije države, a velik je broj činovnika iziskivao i korporacijski kapital. Sada više nije bilo dovoljno ni ljudi iz metropole, ni kreola, već je na činovničko hodočašće kretao ne mali broj domorodaca. Treći faktor bio je širenje modernoga obrazovanja, koje je uvodila i kolonijalna vlast, ali i privatne vjerske i svjetovne organizacije, i to radi obrazovanja

potrebna činovišta, a i zbog prihvaćanja moralne važnosti obrazovanja i za kolonizirano stanovništvo. U nacionalnim procesima posljednjeg vala inteligencija ima posebno značenje, a njena uloga avangarde proizlazi iz njene pismenosti i dvojezičnosti.

Govoreći o ulozu jezika, autor uočava da je pogrešno tretirati ga kao znamenje bivanja nacijom, kao što to čine neki nacionalni ideolozi, već je uloga jezika u tome da bude medijem zamišljanja zajednice i izgradnje specifične solidarnosti. »Ako radikali u Mozambiku govore portugalski, to znači da je portugalski medij putem kojega se Mozambik zamišlja... Jezik nije instrument koji isključuje... Naprotiv, u njegovoj je biti da uključuje«, »a nacionalizam se ne zasniva na kakvu god jeziku, već isključivo na tiskanome jeziku (print language).«

Posebnu pažnju Anderson posvećuje razlikovanju nacionalizma i rasizma, ponovo

polemizirajući sa Nairnom, koji nastoji dokazati da rasizam i antisemitizam proizlaze iz nacionalizma, a da fašizam »ako ga promatramo s dovoljnom povijesnom pozadinom kazuje više o nacionalizmu od bilo koje druge epizode«. Autor odbacuje takav stav, pokazujući da nacionalizam funkcionira unutar povijesnih sudbina (nacija kao sudbinska zvijezda), a rasizam odbacuje povijesni tok i zasniva se na vječitim datostima. Rasizam, nadalje, vezuje uz klasnu ideologiju, a ne naciju, pa tako ideolog rasizma i nije neki malogradanin, nacionalist, već plemić Gobineau. I na kraju, dok nacionalizam često teži ekspanziji državnih granica, rasizam i antisemitizam imaju prije svega drugi cilj: opravdavanje represije i dominacije unutar postojeće države.

Davor Gjenero